

Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΠΟΛΕΜΟΥΜΕΝΗ ΚΑΙ ΑΠΟΛΟΓΟΥΜΕΝΗ*

Περιφρονείται ἡ Παλαιά Διαθήκη

Στίς ἡμέρες μας, ἀγαπητοί μου ἀδελφοί Χριστιανοί, γίνεται καί αὐτό τό μεγάλο ἀμάρτημα, πού εἶναι σάν προδοσία πίστεως: Περιφρονεῖται καί ὑβρίζεται ἡ Παλαιά Διαθήκη. Τό ἀμάρτημα δέ αὐτό, τήν ἄρνηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τό εἶπα μεγάλο, ὡς προδοσία πίστεως, γιατί ἡ Παλαιά Διαθήκη περιέχει τήν πρώτη ἀποκάλυψη, πού ἔδωσε ὁ Θεός στούς ἀνθρώπους· γιατί περιέχει μεγάλες ἀλήθειες τῆς πίστεώς μας· γιατί μιλάει γιά τήν προετοιμασία τῆς ἀνθρωπότητας γιά τόν ἐρχομό τοῦ Χριστοῦ· γιατί ἡ Παλαιά Διαθήκη, τέλος, εἶναι ἡ βάση τῆς Καινῆς Διαθήκης. Πραγματικά, ἂν ἀπορρίψουμε τήν Παλαιά Διαθήκη ἀπορρίπτουμε καί τήν Καινή, γιατί αὐτή εἶναι συνέχεια τῆς Παλαιᾶς. Φαίνεται δέ αὐτό καθαρά ἀπό τό ἀΰκεφ. τοῦ κατά Ματθαῖον Εὐαγγελίου, ἀπό τήν πρώτη δηλαδή σελίδα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπου ἔχουμε μιά σύντομη ἀναφορά στήν ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἔπειτα, ὡς συνέχεια αὐτῆς, ἀρχίζει ἡ Καινή Διαθήκη μέ τήν σάρκωση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τήν γέννηση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. «Προέλαβεν τήν Καινήν ἡ Παλαιά καί ἡρμήνευσεν τήν Παλαιάν ἡ Καινή», λέγει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος.¹ Ἡ Ἐκκλησία μας στηρίζεται στήν διδασκαλία τῶν Προφητῶν (στήν Παλαιά, δηλαδή, Διαθήκη) καί τῶν Ἀποστόλων (στήν Καινή Διαθήκη). Τήν Κυριακή τῆς Ὁρθοδοξίας (τήν Α΄ Κυριακή τῶν Νηστειῶν) διακηρύσσουμε: «Οἱ προφηῆται (δηλαδή, ἡ Παλαιά Διαθήκη) ὡς εἶδον, οἱ Ἀπόστολοι (ἡ Καινή Διαθήκη) ὡς ἐδίδαξαν... οὕτω φρονοῦμεν οὕτω λαλοῦμεν»! Ἄς λάβουμε δέ ὑπ' ὄψιν ὅτι μέ τήν Παλαιά Διαθήκη καί μάλιστα κατά τήν χριστολογική της ἐρμηνεία εἶναι ζυμωμένη ὅλη ἡ λατρεία μας καί αὐτή ἡ εἰκονογραφία μας.² ἔπο-

*Ἡ παρούσα μελέτη, γραμμένη ὡς Κατήχηση γιά τόν λαό, εἶναι ἀνάπτυγμα τῆς κατόπιν Ἐντολῆς εἰσηγήσεως τήν 17-6-2003 στήν Ἐπιτροπή τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας μας περί τῆς Ἀρχαιολατρίας, γιατί οἱ λεγόμενοι «ἀρχαιολάτρες» πολεμοῦν σφόδρα τήν Παλαιά Διαθήκη.

1. Ὁμιλία εἰς τό «Ἐξῆλθε δόγμα παρά Καίσαρος Αὐγούστου», MPG 50,796.

2. Ἄς ἀκούσουμε τόν μεγάλο θεολόγο π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ τί λέει σέ μιά σχετική του περικοπή: «Ὁ μελετητής τῆς κοινῆς λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐντυπωσιάζεται ἀπό τό

μένως είναι αδιανόητο ως ὀρθόδοξοι νά μιλάμε περιφρονητικά γιά τήν Παλαιά Διαθήκη.

Ἡ βλασφημία καί περιφρόνηση κατά τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης δέν εἶναι τωρινό ἀμάρτημα, ἀλλά εἶναι πολύ παλαιό. Ἦδη ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει τήν θλιβερή πληροφορία ὅτι ὑπῆρχαν αἵρετικοί, οἱ ὁποῖοι ὕβριζαν τήν Παλαιά Διαθήκη καί ἔλεγαν γι' αὐτήν ὅτι προέρχεται... ἐκ τοῦ διαβόλου.³ Γνωρίζουμε δέ πάλι ὅτι παλαιές αἵρέσεις μέ πλατωνική ἐπίδραση πολέμησαν μέ πάθος τήν Παλαιά Διαθήκη. Ἀλλά καί στά νεώτερα χρόνια, ὅπως παλαιά ὁ Μαρκίων, προτεστάντες θεολόγοι, σάν τούς Friedrich Delitzsch (1850-1922), Ad. von Harnack (1851-1930) κ.ἄ., ἀξίωσαν νά ἀποβληθεῖ ἡ Παλαιά Διαθήκη ἀπό τόν χριστιανικό Κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὁ Χίτλερ ἐπίσης τό 1933 πολεμώντας τόν Ἰουδαϊσμό πολέμησε καί τήν Παλαιά Διαθήκη νομίζοντας αὐτήν ὡς ἰουδαϊκό βιβλίο. Ἔτσι οἱ Χριστιανοί ὀπαδοί του οἱ ὀνομασθέντες «Γερμανοί Χριστιανοί» (Deutsche Christen) ἀπέριπταν μέ φανατισμό τήν Παλαιά Διαθήκη.⁴

πλήθος τῶν παλαιοδιαθητικῶν ἀναφορῶν, ὑπαινιγμῶν καί εἰκόνων μέσα σ' ὅλες τίς ἀκολουθίες καί τούς ὕμνους. Ἡ ἐνότητα τῶν δύο Διαθηκῶν τονίζεται πέρα ὡς πέρα. Βιβλικές φράσεις καί ἰδέες ὑπεραφθονοῦν. Πολλοί ὕμνοι δέν εἶναι παρά παραλλαγές ὕμνων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀπό τήν ὠδή τοῦ Μωυσέως κατά τήν διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης μέχρι τοῦ ὕμνου τοῦ Ζαχαρίου, τοῦ πατέρα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ. Στίς μεγάλες γιορτές πολυάριθμες περικοπές ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη ἐπιλέγονται καί διαβάζονται γιά νά τονισθῇ ὅτι ἡ χριστιανική τελείωση δέν εἶναι παρά μιᾶ ὀλοκλήρωση ἐκείνου πού προεικονίστηκε καί προεικασθηκε, ἡ ἀκόμα καί ἐπί λέξει προλέχθηκε στά παλιά τά χρόνια. Εἰδικά δέ στίς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος αὐτή ἡ διά τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης προπαρασκευή χρησιμοποιεῖται μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση. Ἡ ὅλη λατρεία βασίζεται πάνω σ' αὐτήν τήν πεποίθηση ὅτι ἡ ἀληθινή Διαθήκη εἶναι πάντοτε μιᾶ, ὅτι ὑπῆρχε πλήρης συμφωνία μεταξύ τῶν Προφητῶν καί τῶν Ἀποστόλων. Καί ὅλο αὐτό τό σύστημα δημιουργήθηκε ἀκριβῶς στή μεταγενέστερη πατερική ἐποχή.

Ἐνα ἀπό τά πιό χτυπητά παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ λατρευτικοῦ βιβλικισμοῦ εἶναι ὁ περίφημος Μέγας Κανὼν τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης, πού διαβάζεται στό Μεγάλο Ἀπόδειπνο τήν Σαρακοστή. Εἶναι μιᾶ ἔντονη παρότρυνση, μιᾶ ἔκκληση γιά μετάνοια, πού γράφτηκε μέ πραγματική ποιητική ἔμπνευση καί στηρίζεται πάνω στήν Ἁγία Γραφή. Ὅλη ἡ σειρά τῶν ἀμαρτωλῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καί ἐκείνων πού μετάνοησαν καί ἐκείνων πού ἔμειναν ἀμετανόητοι, μνημονεύεται. Μπορεῖ κανεῖς νά χαθῇ μέσα σ' αὐτόν τόν ρέοντα χεῖμαρρο τῶν ὀνομάτων καί τῶν παραδειγμάτων. Ὑπενθυμίζεται μέ ἔμφαση ὅτι ὅλη αὐτή ἡ ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀνήκει στούς Χριστιανούς. Ἐπανελημμένα καλεῖται κανεῖς νά σκεφθῇ αὐτή τή θαυμαστή ἱστορία τῆς θείας καθοδηγήσεως καί τῆς ἀνθρώπινης ἰσχυρογνωμοσύνης καί τῶν ἀνθρωπίνων σφαλμάτων. Ἡ Παλαιά Διαθήκη φυλάγεται σάν μέγας θησαυρός» (Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 42.43.).

3. *Εἰς τό κατά Ματθαῖον*, Ὁμιλία XVI, β. MPG 57,241.

4. Βλ. Παν. Ἰ. Μπρατσιώπου, *Ἐπίτομος Εἰσαγωγή εἰς τήν Παλαιάν Διαθήκην*, Ἐν Ἀθήναις 1955, σελ. 2. Ἀθανασίου Χαστούπη, *Εἰσαγωγή εἰς τήν Παλαιάν Διαθήκην*, Ἐν Ἀθήναις 1981, σελ. 20.21 ἐξ. Νικ. Π. Μπρατσιώπου, *Εἰσαγωγή εἰς τήν Θεολογίαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Ἀθήναι 1988, σελ. 51.52. Νικ. Π. Βασιλειάδης, *Ἡ Παλαιά Διαθήκη στήν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν*, Ἀθήναι 2002, σελ. 21 ἐξ.

Δέν πρέπει, λοιπόν, νά μᾶς φαίνεται καθόλου παράξενο καί περίεργο τό ὅτι στίς ἡμέρες μας ἀκούγονται βλάσφημα κατά τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀφοῦ αὐτά ἀκούγονταν καί παλαιότερα. Καί οἱ μὲν κατήγοροι τῆς Ἱερᾶς αὐτῆς Βίβλου πέθαναν μέ τό στίγμα μάλιστα καί τό ἀμάρτημα τῆς βλασφημίας κατά τῆς πρώτης θείας ἀποκαλύψεως, ἡ δέ Παλαιά Διαθήκη μένει γιά νά θέλγει μέ τά ἱερά της ἀναγνώσματα τίς ἱερές Συνάξεις μας, γιά νά προκαλεῖ τόν ἔρωτα τῶν μελετητῶν της καί τῶν ὑπομνηματιστῶν της.

Ἄλλά οἱ ἅγιοι Πατέρες, ἄν καί ἐγνώριζαν τό ἀκλόνητο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, γιατί αὐτή εἶναι θεία ἀποκάλυψη, γιατί εἶναι Βίβλος ἱερά, ὅμως δέν ἀντιπαρέρχονταν ἀδιάφορα τίς κατηγορίες ἐναντίον της, ἀλλά μέ προφορικό καί γραπτό λόγο ὁμιλοῦσαν συχνά γιά τήν ἱερότητά της καί τήν ἀναγκαιότητά της στήν Ἐκκλησία μας. Ἔτσι καί ἐμεῖς σήμερα δέν πρέπει νά εἴμαστε ἀδιάφοροι, ἀλλά γιά τήν κατήχηση τοῦ λαοῦ μας καί γιά τήν διαφώτιση τῶν ἀντιφρονούντων πρέπει νά μιλοῦμε ἀπαντῶντες στά αἰρετικά καί βλάσφημα ἐναντίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ἄς ποῦμε δέ ἐδῶ ἀπό τήν ἀρχή καί τό θλιβερό, ὅτι ὑπάρχουν καί ἐκκλησιαζόμενοι Χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι δέν ἔχουν καί αὐτοί σωστή ἔννοια γιά τήν Παλαιά Διαθήκη· τό δέ ἀκόμη χειρότερο εἶναι ὅτι ὑπάρχουν καί κληρικοί ἱεροκήρυκες, οἱ ὁποῖοι ὁμιλοῦν γιά διαφορετικό Θεό τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Θεό ὀργιζόμενο καί κεραυνοβολοῦντα. Ἔτσι ἡ Παλαιά Διαθήκη πολεμεῖται καί ἐκ τῶν ἔνδον διά τό ἀθεολόγητο μερικῶν κηρύκων.⁵

Γιατί περιφρονεῖται ἡ Παλαιά Διαθήκη

Κατά τήν ταπεινή μου γνώμη ἡ λανθασμένη ἀντίληψη γιά τήν Παλαιά Διαθήκη σχηματίζεται ὅταν τήν ἐρμηνεύουμε ἱστορικά ἢ ἠθικολογικά καί ὄχι θεολογικά. Πραγματικά, ἡ Παλαιά Διαθήκη πρέπει νά ἐρμηνεύεται θεολογικά καί πιό συγκεκριμένα νά ἐρμηνεύεται χριστολογικά καί ὄχι νά τήν θεωροῦμε ἀπλᾶ ὡς ἕνα βιβλίον πού περιέχει τήν ἱστορία τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ ἢ πού περιέχει διηγήσεις γιά ἠθική διδασκαλία. Ἄν τήν Παλαιά Διαθήκη δέν τήν ἐρμηνεύσουμε θεο-

5. Γιά παράδειγμα ὁ Ἀρχιμ. Σπυρίδων Λογοθέτης εἶπε σέ κήρυγμά του στίς 26-9-1999 μεταδοθέν μάλιστα καί ἀπό τόν ραδιοφωνικό σταθμό τῆς Ἱερᾶς του Μονῆς: «Ὁ Θεός τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἦταν ὁ φοβερὸς καί τρομερὸς Θεός, ὁ ὁποῖος ἔριχνε φωτιά καί κατέκαιε ὅποιονδήποτε δέν τόν τιμοῦσε καί δέν τόν προσκυνοῦσε. Ὁ Θεός τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιά τοὺς Ἑβραίους ἦταν ὁ Θεός τῶν σκοτωμῶν, τῶν φόνων, τῶν ἐγκλημάτων, τοῦ αἵματος, τῆς κακίας καί τοῦ μίσους...». Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ὄζει ἀπό τήν πλάνη τοῦ Μαρκίωνος.

λογικά, τότε όχι μόνο δεν ωφελεί ή ανάγνωσή της, αλλά και σκανδαλίζει και ζημιώνει. – Στήν συνέχεια θά αναφέρω μερικούς λόγους για τούς όποιους, κατά τήν γνώμη μου, ή Παλαιά Διαθήκη υποτιμήθηκε και από τούς έσω και από τούς έξω, και από ανθρώπους τής Έκκλησίας δηλαδή και από εκτός αυτής, από ανθρώπους άπίστους ή προβληματισμένους στήν πίστη.

1. Έπειδή δεν βλέπουμε σ' αυτήν τίς θεοφάνειες του Ίησού Χριστού

Γιά νά φανεί ή δύναμη του πρώτου λόγου, πού κατά τήν γνώμη μου υποτιμήθηκε ή Παλαιά Διαθήκη, θέτω ένα έρώτημα: Γιατί γίνεται δεκτή ή Καινή Διαθήκη και δεν συμβαίνει νά απορρίπτον και αυτή; Γιατί ή Καινή Διαθήκη όχι μόνο μιλάει για τον Χριστό, αλλά τον δείχνει, παρουσιάζει τον έρχομό του στον κόσμο, παραθέτει τίς μαρτυρίες περί αυτού των αυτοπτών και αυτήκων μαρτύρων του. Έπομένως δεν μπορεί νά περιφρονηθεί και νά αποβληθεί από τον Κανόνα ή Καινή Διαθήκη, γιατί σ' αυτήν έχουμε μιά παρουσία του Ίησού Χριστού. Άλλά τό ίδιο συμβαίνει και μέ τήν Παλαιά Διαθήκη. Η Παλαιά Διαθήκη δεν είναι ένα βιβλίο πού λέει τήν ιστορία των Έβραίων, όπως νομίζουν μερικοί: δεν είναι βιβλίο πού λέει σοφά λόγια, σαν τά λόγια των αρχαίων σοφών, αλλά είναι ένα ιερό και ιερώτατο βιβλίο, πού μιλάει για τον Ίησού Χριστό. Και όχι απλά μιλάει για τον Χριστό, αλλά παρουσιάζει τον Χριστό, έχει θεοφάνειές Του, μιλάει για δικαίους ανθρώπους, πατριάρχες και προφήτες, πού είχαν θεοπτίες του Ίησού Χριστού, του Δευτέρου Προσώπου τής Αγίας Τριάδος, και αναφέρει τίς θεοπτίες τους αυτές. Έπομένως είναι μεγάλη άγνοια του περιεχομένου τής Παλαιάς Διαθήκης τό νά τήν απορρίπτουμε. Η Παλαιά Διαθήκη είναι βιβλίο δράσεως του Ίησού Χριστού προτού άκόμη νά σαρκωθεί. Ο Ίησους Χριστός και πριν άκόμη νά σαρκωθεί εμφανιζόταν μεταξύ των ανθρώπων, ως άσαρκος Υιός του Θεού, ώσαν νά βιαζόταν, τρόπον τινά, πότε νά σαρκωθεί και νά έλθει ανάμεσά μας. Γι' αυτόν τον άσαρκο Υιό του Θεού, πού έπρόκειτο νά σαρκωθεί, μιλάει ή Παλαιά Διαθήκη, όπως ή Καινή Διαθήκη μιλάει για τον σεσαρκωμένο Υιό του Θεού.

Θά αναφερθώ μέ σύντομο λόγο σε μερικές μόνο θεοφάνειες του Ίησού Χριστού⁶ αναφερόμενες στήν Παλαιά Διαθήκη.

Στήν Παλαιά Διαθήκη εμφανίζεται μέ τήν έκφραση «ό Άγγελος του Κυρίου» (Mal'ak-Jahve, όπως λέγεται στό Έβραϊκό κείμενο) ένα μυστηριώδες Πρόσωπο,

6. Καταχρηστικώς χρησιμοποιούμε εδώ τήν έκφραση «Ίησους Χριστός» πριν από τήν σάρκωσή του, γιατί «ότε γέγονε σάρξ ό Λόγος, τότε και ώνομάσθαι λέγομεν αυτόν Χριστόν Ίησούν» (Ιωάννης Δαμασκηνός, Έκδοσις ακριβής τής Όρθοδόξου πίστεως 4,6).

τό ὁποῖο παρουσιάζεται ὡς Θεός καί ὀνομάζεται ρητῶς «Γιαχβέ». Ποιό εἶναι τό πρόσωπο αὐτό; Δυστυχῶς στόν χῶρο μας, ἀπό ὅσα ξέρουμε, δέν ἔχουμε μιά ἐπιμελημένη θεολογική ἐργασία περί τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Κυρίου, ἐκτός ἀπό μιά μόνο ὑπέροχη τοιαύτη παλαιά μελέτη τοῦ μακαριστοῦ Διδασκάλου Βασιλείου Βέλλα μέ τόν τίτλο *Mal'ak-Jahve*. Στήν ἐργασία του αὐτή ὁ μακαριστός ἀλησμόνητος Διδάσκαλός μας στηρίζει τήν ἐρευνά του ἐπί τῶν σχετικῶν κειμένων στήν ἐρμηνεία τῶν ἁγίων Πατέρων, ὅτι ὁ ἐμφανιζόμενος στήν Παλαιά Διαθήκη ὡς Ἄγγελος Κυρίου εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ· αὐτός στό χωρίο Ἦσ. 9,6 ὀνομάζεται «μεγάλης βουλήs ἄγγελος», στό δέ Μαλ. 3,1 χαρακτηρίζεται ὡς «ὁ ἄγγελος τῆs διαθήκης». Ὀνομάζεται δέ ὁ Ἰησοῦς Χριστός «Ἄγγελος», ἐπειδή «τήν πατρικήν ἡμῖν ἀνήγγειλε βουλήν, κατά τήν αὐτοῦ φωνήν», ὅπως λέγει ὁ Θεοδώρητος,⁷ ἐπειδή δηλαδή ἀπεστάλη ἀπό τόν Θεό Πατέρα γιά νά ἐξαγγεῖλει τήν βουλή του.

Ἔχουμε πολλές ἐμφανίσεις τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Κυρίου στήν Παλαιά Διαθήκη, ὁ τρόπος δέ μέ τόν ὁποῖο γίνεται λόγος περί τοῦ Προσώπου αὐτοῦ δέν ἀφήνει καμμιά ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται, πραγματικά, γιά Πρόσωπο τῆs Θεότητος, ἀφοῦ καί τό Πρόσωπο αὐτό ὀνομάζεται «Γιαχβέ». Γιά νά παραλείψω τίς πολλές ἐμφανίσεις ἀναφέρω πρῶτον τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Κυρίου στόν Ἀβραάμ, ὅταν αὐτός ἦταν ἔτοιμος νά θυσιάσει τόν υἱό του. Ὁ Ἄγγελος Κυρίου τοῦ εἶπε: «Ἀβραάμ, Ἀβραάμ. Μή ἐπιβάλης τήν χειρά σου ἐπί τό παιδάριον· νῦν ἔγνω ὅτι φοβῆ σύ τόν Θεόν καί οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου τοῦ ἀγαπητοῦ δι' ἐμέ» (βλ. Γεν. 22,11.12). Στό χωρίο αὐτό φαίνεται σαφέστατα ὅτι ὁ Ἄγγελος Κυρίου καί διακρίνει τόν ἑαυτό του ἀπό τόν Θεό, ἀλλά, μέ τήν ἐκφραση «δι' ἐμέ», καί ταυτίζει τόν ἑαυτό του μέ τόν Θεό! Ὁ Ἀβραάμ. εἶδῶ εἶδε θεοφάνεια, εἶχε θεοπτία, εἶδε τόν ἄσαρκο ἀκόμη Υἱό τοῦ Θεοῦ. Ὁ Κύριός μας Ἰησοῦς Χριστός ἀναφερόμενος στήν σκηνή αὐτή εἶπε: «Ἀβραάμ ἠγαλλιάσατο ἵνα ἴδῃ τήν ἡμέραν τήν ἐμήν καί εἶδε καί ἐχάρη» (Ἰωάν. 8,56)!

Καί ὁ Ἰακώβ πάλι εἶπε, ὅταν ἐπρόκειτο νά ἀναχωρήσει ἀπό τήν Μεσοποταμία: «Εἶπέ μοι ὁ ἄγγελος τοῦ Θεοῦ καθ' ὕπνον: “Εγώ εἰμι ὁ Θεός ὁ ὄφθεις σοι ἐν τόπῳ Θεοῦ”» (Γεν. 31,11).

Ἄλλη θεοφάνεια τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Κυρίου ἔχουμε στόν Μωυσέα στήν περικοπή Ἐξ. 3,2-21, ὅπου αὐτός καλεῖται, κατά τό περίφημο ἐκεῖνο ὄραμα τῆs καιομένηs καί μή καταφλεγομένηs βάλτου, νά ἀναλάβει ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ, τοῦ Γιαχβέ, τήν ἀπελευθέρωση τοῦ καταδυναστευομένου Ἰσραήλ: «Ὁφθη δέ αὐτῷ ἄγγελος Κυρίου ἐν πυρί φλογός ἐκ τοῦ βάλτου... Καί εἶπεν: “Εγώ εἰμι ὁ Θεός τοῦ πατρός

7. MPG 81,296.

σου, Θεός Αβραάμ και Θεός Ισαάκ και Θεός Ιακώβ”» (Εξ. 3,2.6). Και ἐδῶ πάλι βλέπουμε ὅτι ὁ Ἄγγελος Κυρίου ταυτίζει τόν ἑαυτό του μέ τόν Θεό, ὅτι εἶναι θεῖο Πρόσωπο. Ἄλλες ἐμφανίσεις τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Κυρίου (*Mal'ak-Jahve*) βλ. εἰς Ἰησ. Ν. 5,13-15. Κριτ. 2,1-5.

Ἀλλά, ἐνῶ οἱ ἅγιοι Πατέρες ὁμόφωνα ἐρμηνεύουν ὅτι ὁ ἐμφανιζόμενος στήν Παλαιά Διαθήκη Ἄγγελος Κυρίου εἶναι ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ, τό Δεύτερο Πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἶναι δηλαδή ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος ἐρμηνεύει λανθασμένα ὅτι πρόκειται περί κτιστοῦ ἀγγέλου καί ὄχι περί τοῦ ἀκτίστου Λόγου τοῦ Θεοῦ. Καί γίνεται βεβαίως λόγος σέ πολλά σημεῖα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης περί κτιστῶν ἀγγέλων, ἀλλά στίς περιπτώσεις τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Θεοῦ πού μνημονεύσαμε πρόκειται γιά θεῖο Πρόσωπο, πρόκειται γιά τόν ἄσαρκο ἀκόμη Υἱό τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐσφαλμένη αὐτή ἀντίληψη τοῦ Αὐγουστίνου προέρχεται ἀπό τό λάθος του ὅτι δέν ἔκανε διάκριση οὐσίας καί ἐνέργειας στόν Θεό καί ἐπομένως ἡ θεοφάνεια τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ θά ἐσήμαινε γι' αὐτόν φανέρωση τῆς θείας οὐσίας. Καί αὐτό βεβαίως εἶναι ἀδύνατο, γιατί «Θεόν οὐδεὶς ἐώρακε πώποτε» (Ἰωάν. 1,18). Εἶχε δέ ἀκούσει ὅτι οἱ Πατέρες ἀπέρριπταν τήν ἰδέα ὅτι οἱ δίκαιοι τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἔβλεπαν τήν θεία οὐσία καί, ἐπειδὴ δέν ἐγνώριζε ὅτι ὁ Θεός ὁράται διά τῶν θείων ἐνεργειῶν, ἀπέρριπτε τήν δυνατότητα τῶν θεοφανειῶν. Ἡ ἐρμηνεία δέ αὐτή τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου περί τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Κυρίου, ὅτι πρόκειται περί κτιστοῦ ἀγγέλου καί ὄχι περί θείου Προσώπου, ἔγινε βάση τῆς θεολογίας τῶν Φραγκολατίνων καί ἔτσι ὑποτιμήθηκε ἀπ' αὐτούς ἡ Παλαιά Διαθήκη καί τήν ἐρμηνεύουν, λοιπόν, ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἠθικολογικά.

Ἡμεῖς οἱ Ὁρθόδοξοι ἐρμηνεύουμε τήν Παλαιά Διαθήκη χριστολογικά, γιατί, ὡς μαθητές τῶν ἁγίων Πατέρων, φρονοῦμε ὅτι αὐτή ἔχει θεοφάνειες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁμιλεῖ γιά τόν Χριστό καί μάλιστα ἔχουμε ὡς βάση τῶν μελετῶν μας αὐτό πού λέγει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὅτι ὅσα ἡ Παλαιά Διαθήκη λέγει γιά τόν Θεό Πατέρα αὐτά στήν Καινή Διαθήκη ὁ ἀπόστολος Παῦλος τά ἀναφέρει στό Πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «Ἄ περί τοῦ Πατρὸς ὁ Μωυσῆς λέγει, Παῦλος εἰς τόν Υἱόν ἐκλαμβάνει, πολλήν τήν ἰσότητα δεικνύς».⁸ Ἔτσι, κατ' αὐτήν τήν ἐρμηνεία, ἡ Παλαιά Διαθήκη στό α' καί β' κεφ. τῆς Γενέσεως μιλάει γιά τόν Χριστό ὡς δημιουργό τοῦ κόσμου, γιατί «πάντα δι' αὐτοῦ (τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ) ἐγένετο καί χωρίς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδέ ἓν ὃ γέγονε» (Ἰωάν. 1,3) καί «ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τά πάντα» (Κολ. 1,16). Ἡ Παλαιά Διαθήκη παρουσιάζει τόν Ἰησοῦν Χριστόν ὡς νομοθέτη τοῦ Ἰσραήλ στό ὄρος Σινᾶ, γιατί αὐτό σημαίνει, κατὰ τήν πατερική ἐρμηνεία, αὐτό πού λέγει ὁ προφήτης Βαρούχ «ἐξεῦρε πᾶσαν

8. Ὁμιλία εἰς τόν *Η΄ Ψάλμ.*, MPG 55,120.

οδόν ἐπιστήμης καί ἔδωκεν αὐτήν Ἰακώβ» (Βαρ. 3,37). Πραγματικά, γιά τόν Χριστό λέγεται ὁ λόγος αὐτός, γι' αὐτό καί στήν συνέχεια, στόν ἐπόμενο στίχ. 38, ὁ προφήτης λέγει περί αὐτοῦ: «Μετά ταῦτα ἐπί τῆς γῆς ὤφθη καί τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη»! Ἐπειδή, λοιπόν, ὁ Ἰησοῦς Χριστός στήν Παλαιά Διαθήκη χορήγησε τόν Νόμο, γι' αὐτό ἔχει καί τό δικαίωμα νά τόν διορθώσει⁹ (νά τόν συμπληρώσει), ὅπως καί τό κάνει στήν ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλία του, λέγοντας «Ἐγώ δέ λέγω ὑμῖν...» (Ματθ. 5,22).

Κατά τήν πορεία τοῦ Ἰσραήλ στήν ἔρημο, σέ δύο περιπτώσεις πού ἀναφέρονται εἰς Ἐξ. 17,5-6 καί Ἀριθμ. 20,7-11, ὁ Μωυσῆς κτύπησε μέ τήν ράβδο του τόν βράχο καί βγήκαν ἀπ' αὐτόν ὕδατα καί ἔπινε ὁ λαός. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐρμηνεύει καί τίς περιπτώσεις αὐτές χριστολογικά καί λέγει εἰς Α' Κορ. 10,1-4 γιά τούς προγόνους του Ἰσραηλιῖτες ὅτι «ἔπινον ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, ἡ δέ πέτρα ἦν ὁ Χριστός». Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, δηλαδή, ἀκολουθοῦσε τούς Ἰσραηλιῖτες στήν ἔρημο σάν μία ἀόρατη πνευματική πέτρα καί τούς ἐφρόντιζε. Ἀκόμη ὁ ἀπόστολος Παῦλος λέγει ὅτι οἱ Ἰσραηλιῖτες ἐπείρασαν τόν Χριστό στήν ἔρημο καί «ὑπό τῶν ὄψεων ἀπώλοντο» (Α' Κορ. 10,9), ἄν καί εἰς Ψαλμ. 77,18-20 λέγεται ὅτι οἱ Ἰσραηλιῖτες ἐπείρασαν τόν Γιαχβέ. Εἶναι αὐτό πού εἶπε ὁ ἅγιος Χρυσόστομος, ὅτι ὅσα ἡ Παλαιά Διαθήκη λέγει γιά τόν Θεό Πατέρα αὐτά ὁ ἀπόστολος Παῦλος τά ἀνάγει στόν Ἰησοῦ Χριστό.

Λέγουμε, λοιπόν, συμπερασματικά ὅτι ἡ Παλαιά Διαθήκη εἶναι βιβλίό τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος καί πρῖν ἀκόμη ἀπό τήν σάρκωσή του ἀποκαλύπτεται καί ὁρᾶ σ' αὐτήν. Ὅπως τό λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος, «καί πρό τῆς παρουσίας τῆς ἐνσάρκου πάντα αὐτός (ὁ Χριστός) ὠκονόμει καί πάντα αὐτός ἔπραττε, νομοθετῶν, προνοῶν, κηδόμενος, εὐεργετῶν».¹⁰

9. Χρυσόστομος, Ὁμιλία εἰς τό κατά Ματθαῖον ΙΣΤ', δ'. MPG 57,244.

10. Πρὸς τε Ἰουδαίους καί Ἑλληνας ἀπόδειξις, ὅτι ἐστὶ Θεός ὁ Χριστός, MPG 48,815.— Καί οἱ δύο Διαθήκες, καί ἡ Παλαιά καί ἡ Καινή, ἔχουν τό ἴδιο θέμα, τό Πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ μέν Παλαιά Διαθήκη προφητεύει γιά τήν ἔλευση τοῦ Μεσσία καί προετοιμάζει τόν κόσμον γιά τήν ὑποδοχή του, ἡ δέ Καινή Διαθήκη μᾶς λέγει γιά τήν ἐκπλήρωση τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης περί τοῦ Χριστοῦ. Μᾶς ἀρέσουν ἰδιαίτερα οἱ δύο αὐτές Χρυσόστομικές περικοπές, πού ὁμιλοῦν γιά τήν στενή σχέση τῶν δύο Διαθηκῶν καί τήν ἐνότητά τους στό Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ: α) «Προέλαβε τήν Καινήν ἢ Παλαιά καί ἠρμήνευσε τήν Παλαιάν ἢ Καινή. Καί πολλάκις εἶπον, ὅτι δύο Διαθήκαι καί δύο παιδίσκαι καί δύο ἀδελφαί τόν ἕνα Δεσπότην δορυφοροῦσι. Κύριος παρά προφήταις καταγγέλλεται, Χριστός ἐν Καινῇ κηρύσσεται. Οὐ καινά τά καινά, προέλαβε γάρ τά παλαιά. Οὐκ ἐσβέσθη τά παλαιά, ἠρμηνεύθη γάρ ἐν τῇ Καινῇ» (Ὁμιλία εἰς τό «Ἐξῆλθε δόγμα παρά Καίσαρος Αὐγούστου» καί εἰς τήν ἀπογραφήν τῆς ἀγίας Θεοτόκου, MPG 50,796. β) «Ἀδελφαί γάρ αἱ δύο Διαθήκαι, ἐξ ἑνός Πατρός τεθεῖσαι· διά τοῦτο καί συμφώνως τόν λόγον προφέρουσι· σχεδόν γάρ ἡ αὐτὴ εἰκὼν καί ὁμοιότης ὑπάρχει. Καί ὥσπερ ἐν ἀδελφαῖς ἐξ ἑνός Πατρός γεγεννημέναις, πρόσσεσι τῆς ὁμοιότητος τά ἰδιώματα, οὕτως ἐπειδὴ αἱ δύο

Τό ὅτι, λοιπόν, δέν ἐρμηνεύουμε χριστολογικά τήν Παλαιά Διαθήκη, τό ὅτι, κατ' ἐπίδραση τῶν Φραγκολατίνων στηριζομένων στήν αὐγουστίνειο θεολογία, δέν βλέπουμε καί ἡμεῖς στίς ἐμφανίσεις τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Κυρίου (*Mal'ak - Jahve*) τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τίς θεοφάνειες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τό ὅτι, κατ' ἐπίδραση πάλι τῆς ἄλλης ἀντιλήψεως τῶν Φραγκολατίνων, οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀδάμ ἐκκληρονόμησαν τήν ἐνοχή του, αὐτά, κατά τόν πρῶτον ἐδῶ λόγο πού ἀναφέρουμε, ἔκαναν νά ὑποτιμηθεῖ ἡ Παλαιά Διαθήκη καί ὁ πρῖν ἀπό τήν Σάρκωση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ λαός τοῦ Θεοῦ, ὁ λαός δηλαδή τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.¹¹ Κατά τούς Πατέρες ὅμως τῆς Ἐκκλησίας μας οἱ δίκαιοι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἦταν φίλοι τοῦ Θεοῦ ἀκόμη καί πρῖν ἀπό τήν καταλλαγή τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ στόν Γολγοθᾶ, γιατί τό μυστήριο τοῦ Σταυροῦ ἐνεργεῖτο σ' αὐτούς.¹² Δηλαδή, ὑπῆρχε σωτηρία καί στήν Παλαιά Διαθήκη διά τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Θεοῦ, διά τοῦ *Mal'ak - Jahve*.¹³

Διαθήκαι ἐξ ἑνός Πατρός ἐγεννήθησαν, πολλήν ἔχουσι τήν ἐμφέρειαν. Ἀμέλει καί ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ προηγείται νόμος, καί ἀκολουθοῦσι προφῆται, καί ἐν τῇ νέᾳ χάριτι προηγείται τό Εὐαγγέλιον, καί ἀκολουθοῦσιν ἀπόστολοι.» (Περί Δημιουργίας τοῦ κόσμου Ὁμιλία Α', γ. MPG 56,433).

11. Αὐτό κατά τόν μακαριστό π. Ἰωάννη Ρωμανίδη ὀφείλεται στήν ἰσχυρή ἐπί τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου πλατωνική καί μανιχαϊκή ἐπιρροή στά θέματα περὶ ἀνθρώπου, πτώσεως, Θεοῦ καί Παλαιᾶς Διαθήκης. Βλ. τό βιβλίον του *Ρωμαῖοι ἢ Ρωμηοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, τόμος πρῶτος, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 118.119.

12. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀντίθετα μέ τούς Φραγκολατίνους λέει: «Ὁ τοῦ Χριστοῦ Σταυρός προανεκηρύττετο καί προετυποῦτο μυστικῶς ἐκ γενεῶν ἀρχαίων καί οὐδεὶς ποτε κατηλλάγη τῷ Θεῷ χωρὶς τῆς τοῦ Σταυροῦ δυνάμεως... Φίλοι δέ Θεοῦ πολλοὶ τῶν πρό νόμου καί μετὰ νόμον, μήπω τοῦ Σταυροῦ φανέντος, ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ μεμαρτύρηται· καί ὁ βασιλεὺς καί προφῆτης Δαβὶδ, ὡς πάντως ὄντων τότε τῷ Θεῷ φίλων, “ἐμοὶ δέ”, φησί, “λίαν ἐτιμήθησαν οἱ φίλοι σου ὁ Θεός”. Πῶς οὖν εἰσιν οἱ πρό τοῦ Σταυροῦ φίλοι τοῦ Θεοῦ ἐχρημάτισαν, ἐγὼ ἡμῖν ὑποδείξω... Ὡσπερ μήπω παραγενομένου τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἁμαρτίας, τοῦ υἱοῦ τῆς ἀνομίας, τοῦ Ἀντιχρίστου λέγω, ὁ ἡγαπημένος τῷ Χριστῷ φησι Θεολόγος “καί νῦν, ἀγαπητοί, ὁ Ἀντίχριστός ἐστι”, οὕτω καί ὁ Σταυρός ἦν ἐν τοῖς προγενεστέροις καί πρό τοῦ τελεσθῆναι» (Ὁμιλία ΙΑ' Εἰς τόν Τίμιον καί Ζωοποιόν Σταυρόν. ΕΠΕ 9,282. ἐξ. Συναγοῦμε νά μελετηθεῖ ὅλη ἡ ὁμιλία, ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ δίκαιοι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἦταν φίλοι τοῦ Θεοῦ ἀκόμη καί πρῖν ἀπό τήν καταλλαγή μέ τήν Σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ).

13. Οἱ σύγχρονοι τοῦ Χρυσοστόμου πολεμοῦντες τήν Παλαιά Διαθήκη ἔλεγον περιφρονητικῶς γι' αὐτήν ὅτι «οὐκ εἰσάγει εἰς τήν βασιλείαν». Καί ὁ Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος ἐδέχετο τήν σωτηρία τοῦ πρό Χριστοῦ κόσμου διά τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τούς ἀπαντᾷ: «Νῦν οὐκ εἰσάγει τούς μετὰ τήν τοῦ Χριστοῦ παρουσίαν πολιτευομένους, ἅτε δὴ πλείονος ἀπολελαυκότας δυνάμεως, καί μείζονα ὀφείλοντας ἀγωνίζεσθαι· ἐπεὶ τούς γέ αὐτῆς τροφίμους εἰσάγει ἅπαντας. Καί γάρ “Πολλοὶ ἀπὸ ἀνατολῶν καί δυσμῶν ἤξουσι, φησί, καί ἀνακλιθήσονται εἰς κόλπους Ἀβραάμ καί Ἰσαάκ καί Ἰακώβ”. Καί ὁ Λάζαρος δέ τῶν μεγάλων ἀπολαύων ἐπάθλων, ἐν τοῖς ἐκείνου κόλποις φαίνεται ἐνδιαιωμένος. Καί πάντες ὅσοι μεθ' ὑπερβολῆς ἔλαμψαν ἐν τῇ Παλαιᾷ διά ταύτης ἔλαμψαν ἅπαντες» (Εἰς τό κατά Ματθαῖον Ὁμιλία ΙΣΤ', δ'. MPG. 57,244).

2. Ἐπειδὴ ἔχει τάχα σκανδαλώδεις διηγήσεις καὶ παρουσιάζει τὸν Θεὸ ὡς αὐστηρὸ δῆθεν καὶ πολεμοχαρῆ

Ἐνας δεύτερος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο, σύμφωνα μέ ὅσα ἀκούομε, ὑποτιμᾶται ἡ Παλαιὰ Διαθήκη καὶ μάλιστα θεωρεῖται καὶ ὡς μὴ ὠφέλιμη ἢ ἀνάγνωσή της, εἶναι τὸ ὅτι αὐτὴ περιέχει κάποιες σκανδαλώδεις διηγήσεις, ὅπως τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῆς Σάρρας στὴν Αἴγυπτο (Γεν. 12,10-20) καὶ αὐτῶν τῶν ἰδίων πάλι καὶ τοῦ Ἰσαάκ μέ τὴν γυναῖκα του στὰ Γέραρα (Γεν. 20,1-18. 26, 1-14), ὅπως, ἀκόμη περισσότερο, τῆς αἰμομιξίας τοῦ Λώτ μέ τίς θυγατέρες του (Γεν. 19,30-38) ἢ τοῦ Ρουβήμ μέ τὴν παλλακίδα τοῦ πατέρα του Ἰακώβ (Γεν. 35,21), ὅπως τοῦ αἵσχους τῶν Σοδομιτῶν (Γεν. 19,1 ἐξ.) καὶ τῆς σκανδαλώδους πράγματι ἱστορίας τοῦ Ἰούδα καὶ τῆς Θάμαρ (Γεν. 38,1-30) κ.ἄ. κ.ἄ. Ὁμοίως πάλι λέγουν ὅτι γεμάτη εἶναι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἀπὸ πολέμους καὶ φόνους καὶ παριστάνεται ὁ Θεός ὡς νά διατάσσει τοὺς πολέμους αὐτούς. Καὶ στὰ ἠθικά της – λέγουν – ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἔχει στενότητα ἀντιλήψεων· γιατί μέ τίς πολλές της ἐντολές καὶ τίς ἀπειλές περὶ τιμωριῶν σέ περίπτωση παραβάσεων καὶ τίς πλύσεις καὶ καθάρσεις πού διατάσσει γιὰ ἀποκατάσταση, δημιουργεῖ θρησκευτικές φοβίες καὶ τρόμους. Καὶ τί λατρεία Θεοῦ – λέγουν πάλι – εἶναι αὐτὴ πού θέλει ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, λατρεία μέ κνίσσα θυσιῶν, ὅπως τὴν ζητοῦν τὰ βιβλία της, ἡ Ἔξοδος καὶ τὸ Λευϊτικό;

Εἶναι κατανοητές οἱ ἀντιρρήσεις αὐτές τῶν ἀντιφρονούντων καὶ μάλιστα διατυπώνονται καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἰδικούς μας ὡς ἀπορίες. Καὶ πάλι ἐδῶ ὅμως θά πούμε αὐτό πού εἶπαμε προηγουμένως, ὅτι τὰ πράγματα πρέπει νά ἐρμηνεύονται θεολογικά, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικά θά προσθέσουμε ἐδῶ.

α) Στὰ παραπάνω ἔχουμε κατὰ πρῶτον νά ἀπαντήσουμε αὐτό τὸ γενικό, ὅτι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη παραλαμβάνει πεσμένο τὸν ἄνθρωπο καὶ μέ τίς, ὅπως φαίνονται, σκανδαλώδεις αὐτές διηγήσεις της τοῦ μιλάει στὴν γλῶσσα του γιὰ νά τὸν ἀνορθώσει σταδιακά. «Τῆς ἀσθενείας τῶν δεχομένων τοὺς νόμους ἦν τὰ λεγόμενα τότε», λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος γιὰ τὸ θέμα μας. Καὶ συνεχίζει λέγοντας: «Βλέπουμε γιὰ παράδειγμα στὴν Παλαιὰ Διαθήκη τὸν Θεὸ νά δέχεται λατρεία ἀπὸ κνίσσα θυσιῶν· αὐτό εἶναι πολὺ ἀνάξιο γιὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ συγκατέβηκε στὴν ἀτέλεια τῶν ἀνθρώπων τῶν χρόνων ἐκείνων...».¹⁴ Ἡ συμβᾶσα πτώση ἔφερε τὸν ἄνθρωπο σέ μία παρά φύση κατάσταση· καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἡ Παλαιὰ Διαθήκη θέλει νά τὸν φέρι στὸ κατὰ φύση, γιὰ νά τὸν παραλάβει ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατάσταση ἡ Καινὴ Διαθήκη καὶ νά τὸν φέρι στὸ ὑπέρ

14. Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Ὁμιλία ΙΖ', MPG 57,261.

φύση.¹⁵ Ἔτσι, λοιπόν, στήν ἀρχή ὁ Θεός ἐπιτρέπει τόν γάμο καί μεταξύ ἀδελφῶν, γιατί δέν μποροῦσε νά γίνει καί διαφορετικά. Στήν συνέχεια ἀπαγορεύει τήν ἀδελφομιξία, ἐπιτρέπει ὅμως τήν πολυγαμία μέ ξένες πρός τήν οἰκογένεια γυναῖκες. Καί ἔτσι βλέπουμε τόν Ἀβραάμ, κατά τά κρατοῦντα τότε, νά τεκνοποιεῖ ἀπό τήν Ἄγαρ, τήν δούλη τῆς γυναικός του Σάρρας (Γεν. 16,4), ἀλλά καί ἀργότερα νά παίρνει καί ἄλλη γυναίκα, τήν Χεττούρα, ἀπό τήν ὁποία μάλιστα γεννάει ἕξι παιδιά (Γεν. 25,1-20)· καί ὁ Ἰακώβ ἔλαβε καί αὐτός δύο γυναῖκες, τήν Λεία καί τήν Ραχήλ, ἀλλά καί ἔτεκνοποίησε καί ἀπό δούλες τῶν γυναικῶν του (βλ. Γεν. κεφ. 30 καί περίπτωση τοῦ Ἐλκανά, τοῦ πατέρα τοῦ Σαμουήλ εἰς Ἀβασ. 1,2). Εἶναι τό ἀνδροκρατικό πολυγαμικό σύστημα πού ἴσχυε τότε καί δέν ὑπῆρχε ἀπαγορευτικός νόμος γι' αὐτό.¹⁶ Ἀπό τήν πολυγαμία ὅμως ἔπειτα μεταβαίνουμε στήν μονογαμία καί ἀπ' αὐτήν στήν ἐγκράτεια στόν γάμο (Σοφ. Σειρ. 23,6). Καί ὕστερα ἀπό τήν προηγηθεῖσα αὐτή προπαρασκευή στήν ἐγκράτεια μεταβαίνουμε στήν παρθενία, πού ἀποκαλύπτεται κυρίως στήν Καινή Διαθήκη. Καί ἡ παρθενία εἶναι πράγματι μία ὑπέρ φύση κατάσταση.¹⁷

Στό ἐρώτημα, λοιπόν, γιατί τά τόσα σκανδαλώδη στήν Παλαιά Διαθήκη ἀπαντοῦμε πρῶτον γενικά ὅτι ἡ Παλαιά Διαθήκη μιλάει γιά τήν πτώση (βλ. Γεν. κεφ. 3) καί τά ὀδυνηρά ἀποτελέσματα τῆς πτώσεως. Ἡ ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου ἔγινε πολύ ἁμαρτωλή, ἄς τό πῶ ἔτσι· ἔγινε «καθ' ὑπερβολήν ἁμαρτωλός», ὅπως τό λέγει ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Ρωμ. 7,13), καί ἐπειδή ἡ Παλαιά Διαθήκη ἀναφέρεται στήν ἁμαρτωλή αὐτή κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, γι' αὐτό καί διαβάζουμε σ' αὐτήν γιά πτωτικά καί σκανδαλώδη πράγματα, πού ἡ ἀναφορά τους ὅμως κρύβει ἕνα μυστικό μάθημα πού σκοπεύει στήν ἀνόρθωση τοῦ ἀνθρώπου.¹⁸

15. «Ὁ μὲν τῆς πρώτης Διαθήκης νόμος διά τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας παντός μολυσμοῦ τήν φύσιν ἀποκαθαίρει· ὁ δέ τῆς Καινῆς διά τῆς θεωρητικῆς μυσταγωγίας ἀπό τῶν σωματικῶν πρός τά συγγενῆ τῶν νοητῶν θεάματα τόν νοῦν γνωστικῶς ἀναβιβάζει» (Μαξίμου, Περὶ θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς τρίτη, ΕΖ'. Φιλοκαλία Β' σελ. 102).

16. Βλ. Β. Βέλλα, Ὁ Ἰσραηλιτικός γάμος, Ἀθήναι 1935, σελ. 7 ἔξ. Θεοδωρήτου Κύρου, Ἄπορα εἰς τήν Ἀβασιλειῶν, Ἐρώτ. Β', MPG 80,532AB.

17. Βλ. Μεθοδίου Ὁλύμπου, Συμπόσιον ἢ περί ἀγνείας, Λόγος α' II, ΒΕΠ 18,19.5 ἔξ.

18. Δέν ἐπαινεῖ ὅμως ἡ Παλαιά Διαθήκη τά σκανδαλώδη πού ἀναφέρει, ἀλλ' ἀντίθετα τά ψέγει (βλ. Γεν. 19,11 ἔξ. 34,30 κ.ἄ.). πολύ δέ περισσότερο ἡ Παλαιά Διαθήκη δέν ἀποδίδει στόν Θεό ἀσελγείες σάν τό αἶσχος τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, πού, ὅπως λέγει ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὅχι μόνο γιά θεούς δέν μποροῦμε νά τοὺς δεχθοῦμε, ἀλλά καί ὡς ἄνθρωποι μᾶς εἶναι οἱ αἰσχυρότεροι ὄλων: «Μὴ μόνον οὐκ εἶναι αὐτούς θεούς, ἀλλά καί τῶν ἀνθρώπων τοὺς αἰσχίστους γεγονότας». Καί ἀναφέρει μερικά παραδείγματα ὁ Μέγας Ἀθανάσιος: «Οἷον γάρ, οἷον ἐστι ἰδεῖν τοὺς παρά ποιηταῖς τοῦ Διὸς ἔρωτας, καί τὰς ἀσελγείας: Οἷον ἐστὶν αὐτόν ἀκούειν ἀρπάζοντα μὲν τόν Γανυμήδη, καί τὰς κλοπιμαίους ἐργαζόμενον μοιχείας, δεδιότα δέ καί δειλιῶντα μὴ παρά γνώμην αὐτοῦ τά τῶν Τρώων ἀπόλυται τείχη;» Καί γιά τόν ἴδιον ὁ

β) Καί τό πλῆθος τῶν νόμων, τῶν ἐντολῶν καί τῶν διατάξεων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πού σκανδαλίζει καί αὐτό πολλούς, ἔχει καί αὐτό τήν χριστολογική του ἐρμηνεία δοθεῖσα μάλιστα ἀπό τόν ἀπόστολο Παῦλο στίς Ἐπιστολές του πρὸς Γαλάτας καί περισσότερο στήν πρὸς Ρωμαίους. Ἡ Παλαιά Διαθήκη, πού ὅπως εἶπαμε προηγουμένως μιλάει γιά τήν πτώση καί τά ὀδυνηρά της ἀποτελέσματα (γι' αὐτό καί οἱ σκανδαλώδεις διηγήσεις της), θέλει νά πείσει τούς ἀνθρώπους ὅτι εἶναι ἁμαρτωλοί. Στόν Νόμο τοῦ Μωυσέως μέ τίς πολλές του ἐντολές ἦταν γραμμένο ὅτι ὅποιος ἐφήρμοζε ὅλες ἀνεξαιρέτως τίς διατάξεις του θά σωζόταν: «Ὁ ποιήσας αὐτά ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτοῖς» (Λευϊτ. 18,5· βλ. καί

ἅγιος πατέρας λέγει «νικώμενον ὑπό ἡδονῶν, δουλεύοντα γυναιξί, καί δι' αὐτάς ἐν ἀλόγοις ζώοις τετραπόσι τε καί πτηνοῖς ταῖς φαντασίαις παρακινδυνεύοντα». Πραγματικά, εἶναι δυνατόν γι' αὐτά καί γιά ἄλλα καί γιά ἄλλα νά σκεφθοῦμε κἄν νά δεχθοῦμε ἕναν τέτοιο θεό, πού ἂν ἕνας κοινός ἄνθρωπος ἔκανε τά ἴδια, οἱ ρωμαϊκοί νόμοι θά τόν κατεδίκαζαν; «Ἄρ' οὖν ἄξιον τοῦτον ὑπονοεῖν θεόν τσοσαῦτα δράσαντα, καί διαβληθέντα, ἃ μὴδέ οἱ κοινοὶ Ῥωμαίων νόμοι καί τούς ἀπλῶς ἀνθρώπους ἐπιτρέπουσι ποιεῖν;» Οἱ ἀσέλγειες τοῦ Δία ἔγιναν ἀπ' αὐτόν καί σ' αὐτήν τήν ἴδια τήν ἀδελφή του: «Ἡ τίς ἰδὼν τήν εἰς τήν ἰδίαν ἀδελφήν εἶχε καί γυναῖκα, οὐκ ἂν χλευάσειε, καί ζημιώσειε θανάτῳ; Ὅτι μὴ μόνον ἐμοίχευσεν, ἀλλὰ καί τούς ἐκ τῆς μοιχείας γενομένους αὐτῷ παῖδας θεοποίησας, ἀνέθηκεν ἐπικάλυμμα τῆς παρανομίας αὐτοῦ τήν τῆς θεοποιίας φαντασίαν κατασκευάζων». Ντροπή, λέγει ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος «τούς τῆς μοιχείας διδασκάλους θεοποιούντες οὐκ αἰσχύνονται». Καί ἐνῶ αὐτοὶ βεβαίως δέν μιγνύονται μέ τήν ἀδελφή τους, ὅμως προσκυνοῦν γιά θεούς αὐτούς πού ἔκαναν αὐτό: «Καί ταῖς ἀδελφαῖς αὐτοῖ οὐκ ἐπιμιγνύμενοι τούς τοῦτο ποιήσαντας προσκυνουσί». Καί γενικά, γιά νά παραλείψουμε τά ἄλλα, οἱ λάτρεις τῶν Ὀλυμπίων αὐτῶν θεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μαθαίνουν ἀπ' αὐτούς νά κάνουν ὅ,τι αἰσχρό καί βρώμικο ὑπάρχει, πού οἱ νόμοι τῆς πολιτείας καταδικάζουν μέ βαρυτάτη τιμωρία: «Ἐκ μὲν γάρ Διὸς τήν παιδοφθορίαν καί τήν μοιχείαν, ἐκ δὲ Ἀφροδίτης τήν πορνείαν, καί ἐκ μὲν Ρέας τήν ἀσέλγειαν, ἐκ δὲ Ἄρεος τούς φόνους, καί ἐξ ἄλλων ἄλλα τοιαῦτα μεμαθήκασιν, ἃ οἱ νόμοι μὲν κολάζουσι, πᾶς δὲ σώφρων ἀνὴρ ἀποστρέφεται. Ἄρ' οὖν ἄξιον ἔτι τούτους νομίζειν εἶναι θεούς, τούς τά τοιαῦτα ποιοῦντας, καί μὴ μᾶλλον τῶν ἀλόγων ἀλογωτέρους ἡγεῖσθαι τούτους διὰ τήν ἀσέλγειαν τῶν τρόπων;» (Μ. Ἀθανασίου, Λόγος κατὰ Ἑλλήνων 11.12.26, ΒΕΠ 30,40.-42.53). Καί ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, γιά νά παραλείψω τόν ἱερό Χρυσόστομο καί ἄλλους πατέρες, λέγει σέ κάποια περικοπή λόγων του πρὸς τόν Ἰουλιανό περὶ τοῦ αἰσχρῶς τῶν Ὀλυμπίων θεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: «...Ἡφαιστος ταχύς εἰς μοιχῶν εὕρεσιν καί θεός κατηθαλωμένος, εἰ καί κλυτοτέχνης καί Θεοσίτης Ὀλύμπιος· πάλιν δεσμώτης Ἄρης διὰ μοιχείαν μετὰ τοῦ δαίμου καί τοῦ φόβου καί τῶν κυδοιμῶν καί τραυματίας διὰ θρασύτητα· πάλιν Ἀφροδίτη πόρνη γενομένη τε αἰσχρῶς καί γάμων αἰσχρῶν ὑπηρέτις· πάλιν Ἀθηναῖα παρθένος τε ἐστὶ καί τίκτει δράκοντα· πάλιν Ἡρακλῆς μαίνεται, μᾶλλον δὲ μαινόμενος πέπαιται· πάλιν τά πάντα γίνεται δι' ἀσέλγειαν καί ἀκαθαρσίαν ὁ Ζεὺς, ὁ τῶν θεῶν μῆστωρ καί ὑπατος καί μόνος μὲν πάντα σὺν πᾶσι τοῖς οὕσιν ἀνέλκων θεός, αὐτός δὲ ὑπὸ πάντων οὐ καθελκόμενος· πάλιν τοῦ Διὸς τάφος ἐν τῇ Κρήτῃ δείκνυται. Ἄν ἴδω σου τόν Κερδῶν καί τόν Λόγιον καί τόν Ἐναγώνιον, συγχρόπτω τούς ὀφθαλμούς καί παρατρέχω σου τόν θεόν αἰδοῖ τοῦ θεάματος· σύ δέ μοι προσκύνει τό σύντονον τοῦ λόγου καί τό σακέλλιον. Ἐν σου μόνον αἰδέσιμον, αἰ παρ' Αἰγυπτίους δι' ἀνδρογύνων τιμαί τοῦ Νείλου, αἰ τε Ἴσιδες καί οἱ Μενδήσιοι θεοὶ καί οἱ Ἄπιδες, τᾶλλα τε, ὅσα πλάττεις ἢ γράφεις, θηρία σύνθετα καί ἀλλόκοτα. Γελῶ σου τόν Πᾶνα καί τόν Πρίαπον καί τόν Ἐρμαφρόδιτον καί τούς ὑπὸ μανίας περικεκομμένους ἢ διεσπασμένους θεούς...» (MPG. 35,705).

Ρωμ. 10,5). Ἀλλά δέν ἦταν δυνατόν νά ἐφήρμοζε κανείς ὅλες τίς διατάξεις τοῦ Νόμου, τίς τόσες πολλές. Ἐπομένως δέν μπορούσαν νά δικαιωθοῦν οἱ ἄνθρωποι ἀπό τόν Νόμο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, γιατί σέ κάποια ἐντολή του θά γίνονταν ὀπωσδήποτε παραβάτες. Ἀπό κάπου ἄλλου, λοιπόν, ἔπρεπε νά ζητήσουν τήν σωτηρία τους: Ἀπό τόν Ἰησοῦ Χριστό, πού ἡ Παλαιά Διαθήκη προφήτευε ὅτι θά ἔρθει, ἀλλά καί ἤδη τόν παρουσίαζε στους δικαίους ἀνθρώπους της ὑπό τόν Ἄγγελο Κυρίου (*Mal'ak - Jahve*).

Ὁ σκοπός, λοιπόν, τοῦ Νόμου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἦταν νά κάνει τούς ἀνθρώπους του νά κατανοήσουν ὅτι μέ τίς παραβάσεις τῶν ἐντολῶν του εἶναι ἁμαρτωλοί· καί ἔνοχοι γιά τίς παραβάσεις τους αὐτές, μή δυνάμενοι νά σωθοῦν ἀπ' αὐτόν τόν Νόμο, ὁ καθένας τους νά κραυγάσει: *Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἔλα νά μέ σώσεις τόν ἁμαρτωλό!* Αὕτη ὑπόβαθα ἦταν ἡ προσευχή τοῦ κόσμου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης!

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος δίνει καί τήν ἐρμηνεία ὅτι γιά τήν ἀπειθεία καί τήν σκληρότητα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ δόθηκε σ' αὐτούς ὁ Νόμος, γιατί πραγματι οἱ Ἰουδαῖοι εἶχαν ἀνάγκη αὐστηροῦ ἐλέγχου. Καί αὐτό λέγει «οὐ κατηγορία τοῦ Θεοῦ, οὐδέ ἔγκλημα τοῦ Νόμου, ἀλλά τῶν ἀφηνιαζόντων Ἰουδαίων, σφοδρότερου δεηθέντων χαλινουῦ». Καί ἀπόδειξη αὐτοῦ, κατά τόν Χρυσόστομο πάλι, εἶναι τό ὅτι καί σ' αὐτήν τήν Παλαιά Διαθήκη συναντοῦμε πολλά πρόσωπα, τά ὁποῖα ἔζησαν ἀγία ζωή, χωρίς τόν φόβο καί τήν ἀπειλή περί τιμωρίας καί κολάσεως, ὅπως ὁ Ἄβελ, ὁ Νῶε, ὁ Ἀβραάμ, ὁ Ἰσαάκ, ὁ Μωυσῆς, ὁ Ἡλίας κ.ἄ.¹⁹

γ) Πολύ θά βοηθήσει γιά τήν κατανόηση πολλῶν μυστικῶν καί περιέργων στήν Παλαιά Διαθήκη ἡ ἔννοια ὅτι διακρίνουμε σ' αὐτήν δύο γραμμές, δύο γενεές ἀνθρώπων: τήν καλή καί τήν κακή γενεά. Ἀπό τήν ἀρχή βλέπουμε τήν διάκριση αὕτη: τήν καλή γενεά μέ ἀρχηγό τόν Ἄβελ καί τήν κακή γενεά μέ ἀρχηγό τόν Κάϊν. Καί ἡ μία γενεά μάχεται τήν ἄλλη. Εἶναι τό «ἔχθραν θήσω ἀνά μέσον σου καί ἀνά μέσον τῆς γυναικός καί ἀνά μέσον τοῦ σπέρματός σου καί ἀνά μέσον τοῦ σπέρματος αὐτῆς» (Γεν. 3,15). Ὅταν ἐμίχθησαν οἱ δύο αὐτές γενεές (Γεν. κεφ. 6) ἔγινε ὁ φοβερός κατακλυσμός. Ὁ Θεός στήν Παλαιά Διαθήκη σάν νά καλλιεργεῖ τό κηπάριό του. Καί ὅταν τό κηπάριό του δίνει τόν πίο ὠραῖο καί

19. Αὐτοί «οὐ γάρ φόβω καί κολάσει, οὐδέ ἀπειλῇ καί τιμωρίᾳ, ἀλλ' ἀγάπῃ θεῖα καί φίλτρῳ ζέοντι τῷ περί Θεόν ἐγένοντο τοιοῦτοι, οἳ οἱ δὴ καί ἐγένοντο. Οὐ γάρ ἐδεήθησαν προσταγμάτων, οὐδέ ἐντολῶν καί νόμων, ὥστε ἀρετὴν ἐλέσθαι καί φεύγειν κακίαν, ἀλλ' ὥσπερ εὐγενεῖς παῖδες καί ἐλεύθεροι, τήν οἰκείαν ἐπιγνόντες ἀξίαν, χωρίς φόβου τινός καί κολάσεως ἠὺτομόλησαν πρὸς τήν ἀρετὴν· οἱ δὲ λοιποὶ πάντες Ἰουδαῖοι, ἐπειδὴ πρὸς κακίαν ἀπέκλιναν, τοῦ κατὰ τόν Νόμον ἐδεήθησαν χαλινουῦ!» (MPG 51,286).

γλυκό καρπό, τήν ΠΑΝΑΓΙΑ, τότε ὁ Θεός τόν κόπτει καί ἀπεργάζεται τήν σωτηρία τοῦ κόσμου μέ τήν σάρκωση τοῦ Υἱοῦ Του ἀπό τήν Παναγία.²⁰ Μέ βάση αὐτή τήν ἰδέα ἀπαντοῦμε τώρα σέ προηγούμενες ἀπορίες. Γι' αὐτό ἀναφέρονται στήν Παλαιά Διαθήκη οἱ θεωρούμενες ὡς σκανδαλώδεις διηγήσεις γιά τήν διάσωση ἀπό τόν μiasμό τῆς Σάρρας στήν Αἴγυπτο ἢ τῆς Σάρρας πάλι καί τῆς Ρεβέκκας στά Γέραρα: γιά νά φανεῖ ἡ φροντίδα τοῦ Θεοῦ γιά τήν διατήρηση τῆς καθαρότητος τῆς μητέρας τοῦ λαοῦ ἀπό τόν ὁποῖο θά προέλθει ὁ Μεσσίας. Γι' αὐτό ἡ Χαναναία Θάμαρ τό διακινδύνευσε μέ πολλή θυσία νά συλλάβει ἀπό τόν Ἰούδα καί νά ἀποκτήσει παιδί ἀπ' αὐτόν (Γεν. 38,1-30), γιά νά ὑπαχθεῖ καί αὐτή στό εὐλογημένο γένος τοῦ Ἀβραάμ, στό ὁποῖο δόθηκαν οἱ ἐπαγγελίες περί γεννήσεως τοῦ Μεσσίου (Γεν. κεφ. 15. 17,19.21). Καί γιά νά στιγματισθεῖ ἡ κακή γενεά, γι' αὐτό ἡ Παλαιά Διαθήκη ἀναφέρει τίς σκανδαλώδεις πάλι διηγήσεις περί τῆς βδελυρᾶς καταγωγῆς τῶν Μωαβιτῶν καί τῶν Ἀμμωνιτῶν ἀπό τήν αἰμομιξία τοῦ Λώτ μέ τίς θυγατέρες του (Γεν. 19,30-38) ἢ μνημονεῖ ἄλλα κακόφημα περί τοῦ Ἡσαῦ (Γεν. 26,34-35. 25,29-34) γιά νά φανεῖ καί τονισθεῖ ὅτι δικαίως ἀποκόπτονται αὐτοί ἀπό τήν καλή γραμμή, ἀπό τήν ὁποία θά προέλθει ὁ Μεσσίας.

δ) Στήν παράγραφο αὐτή θέλουμε νά ἀπαντήσουμε στήν ἄλλη ἀπορία, πού ἀναφέραμε ἤδη στήν ἀρχή τῆς παρουσίας ἐνότητος, τά περί πολέμων στήν Παλαιά Διαθήκη καί περί τοῦ Θεοῦ ὡς ἀρχηγοῦ τῶν πολέμων. Σ' αὐτό λέγομε ὅτι τό πράγμα ἔχει αὐτή τήν ἀπλή καί φυσική του ἐρμηνεία: Μᾶς εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Μωυσῆς κλήθηκε ἀπό τόν Θεό γιά νά ἀπελευθερώσει τόν Ἰσραήλ ἀπό τήν Αἴγυπτο. Τό ἔργο αὐτό, τό νά ἐμψυχώσει, δηλαδή, κανείς ἕναν τόσο ταλαιπωρηθέντα ἐπί αἰῶνες λαό καί νά τόν πείσει νά τολμήσει τήν φυγή του ἀπό τήν χώρα τῆς τυραννίας του καί νά αποφασίσει νά βαδίσει μακρά καί σκληρά ὁδὸ διὰ μέσου χωρῶν ἄλλων ἰσχυρῶν λαῶν γιά νά ἐγκατασταθεῖ στήν δική του χώρα, τήν χώρα

20. Πραγματικά, ὅπως λέγει ὁ Ἐπίσκοπος π. Ἀθανάσιος Γιέβτις «ἡ Παναγία, κατὰ τόν ἅγιον Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό καί τήν Ὀρθόδοξη πίστη, εἶναι ἡ κορυφή καί τό τέλος ὅλης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί εἰς αὐτήν ἀναφέρονται ὅλαι αἱ προεικονίσεις καί προτυπώσεις καί προφητεῖαι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Β'9-10). Εἶναι ἡ ἀποκορύφωσις καί ὁ καρπός ὅλης τῆς παλαιδιαθητικῆς “παιδαγωγικῆς” προετοιμασίας τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τήν ὑποδοχὴν τοῦ σαρκωθέντος Θεοῦ Σωτῆρος καί διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νά γίνῃ ὁ χωρισμός τῆς ἀπὸ τό ἀνθρώπινον γένος τοῦ Ἀδάμ. Διὰ τοῦτο τήν ὀνομάζει ὁ ἱερός πατήρ “θυγατέρα τοῦ Ἀδάμ” (Γ'2· Α'6), ἐνῶ τόν Δαυῖδ ὀνομάζει “προπάτορα καί θεοπάτορα” (Γ'2) ἀπὸ τήν ρίζα τοῦ ὁποίου “κατ' ἐπαγγελίαν” (Β'7· Ἔκδ. IV,14) ἐγεννήθη ἡ Παναγία συννοῦσα ἐν ἑαυτῇ τήν ἱερατικὴν καί βασιλικὴν ρίζαν (Α',6)» (ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΤΕΛΟΣ, σελ. 244. – Οἱ σημειούμενες στήν ἀνωτέρω περικοπή παραπομπές Β', Γ' ἀναφέρονται σέ θεομητορικές ὁμιλίες τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Βλ. Η ΘΕΟΤΟΚΟΣ (ἔκδοσις ἰδρύματος «ΟΣΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΡΩΣΣΟΣ»)).

τῶν πατέρων του, τήν Χαναάν, αὐτό τό ἔργο, λέγω, δέν ἦταν καθόλου εὐκόλο· ἀλλά ὁ Μωυσῆς ἀποδείχθηκε εὐφύεστατος καί ἰκανώτατος ἡγέτης λαοῦ καί τόν ἔπεισε νά τό τολμήσει. Αὐτόν τόν ὑπόδουλο λαό, πού εἶχε μέν κοινή καταγωγή, ἀλλά ἀποτελεῖτο ἀπό διάφορες σκορπισμένες φυλές, πέτυχε νά τόν συνενώσει καί νά τοῦ δημιουργήσει τήν συνείδηση τῆς ἐθνικῆς του ἐνότητος μέ τήν πίστη στόν ἴδιο Θεό, τόν Θεό τῶν Πατέρων του (Ἐξ. 3,6.13.15-16) καί μέ τήν κοινή νομοθεσία. Μέ τήν θρησκεία, δηλαδή, ὁ Μωυσῆς πέτυχε τήν ἐνότητα τοῦ ὑποδούλου ἔθνους του καί τήν ἐξέγερσή του γιά ἀπελευθερωτικό ἀγώνα. Αὐτόν τόν Θεό ὁ Μωυσῆς, τόν Θεό Γιαχβέ (Ἐξ. 3,14), τόν Θεό τῶν πατέρων τους Ἀβραάμ, Ἰσαάκ καί Ἰακώβ (Ἐξ. 3,6.13. 15-16), ἀπό αἴτημα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ἀνάγκης, γιά τήν συνένωση, δηλαδή, τοῦ ὑποδούλου ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καί τήν πίστη του στόν ἀπελευθέρωσή του, αὐτόν τόν Θεό, λέγω, ὁ Μωυσῆς τόν ἀνεκήρυξε σέ ἐθνικό Θεό τοῦ Ἰσραήλ. Καί ἀσφαλῶς ἀπό τώρα, μέ τήν ἀνακήρυξη αὐτή, ὁ μέν Γιαχβέ λέγεται καταχρηστικῶς ὅτι εἶναι «Θεός τοῦ Ἰσραήλ», ὁ δέ Ἰσραήλ λέγεται ὅτι εἶναι «λαός τοῦ Θεοῦ» (Ἐξ. 3,6-7.10. 5,1.3. 6,7. 8,12. 20,2 κ.ἄ.). Ἡ πίστη δέ αὐτή τοῦ Ἰσραήλ στόν ἐθνικό, ὅπως τόν θεωροῦσε, Θεό του τοῦ ἐνέπνεε τήν πεποίθηση γιά νικηφόρο ἐκβασή τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ του ἀγώνα, γιατί ὁ Θεός του εἶναι αὐτός πού εἶδε τήν κάκωσή του (Ἐξ. 3,7)· καί εἶναι Θεός πού τόν ἐξελάμβανε ὡς ἀόρατο ἀρχηγό του (Ἐξ. 14,14). Ἡ ἀνάληψη ὑπό τοῦ Ἰσραήλ ἀγῶνος κατά τῶν Αἰγυπτίων καί πολέμων πρός κατάκτηση τῆς Χαναάν συνετέλεσαν ὥστε ὁ Θεός, πού ἐθεωρεῖτο τώρα ὁ ἐθνικός τους Θεός καί ὁ ἀόρατος ἀρχηγός τους, ὅπως εἶπαμε, συνετέλεσαν, λέγω, ὁ Θεός κατά τήν Μωσαϊκή περίοδο νά προσλάβει πολεμικό χαρακτήρα, πού δέν εἶχε κατά τήν προηγούμενη πατριαρχική ἐποχή. Ἔτσι οἱ πόλεμοι τοῦ Ἰσραήλ χαρακτηρίζονται τώρα ὡς «πόλεμοι τοῦ Γιαχβέ» (Ἀριθμ. 2,14. Ἀΐθ. 18,17),²¹ καί οἱ ἐχθροί τοῦ Ἰσραήλ χαρακτηρίζονται ἐχθροί τοῦ Γιαχβέ (Ἀΐθ. 30,26), ὅχι ὅτι πραγματικά ὁ Θεός κάνει πολέμους καί ἐχθρεύεται ἀνθρώπους, γιατί ὁ Θεός εἶναι ἀγάπη καί δέν ἐχθρεύεται κανένα ἔθνος· ἀλλά λέγονται οἱ ἐκφράσεις αὐτές ἔτσι ἀπό τήν πλευρά τοῦ Ἰσραήλ ἀπό ἐθνική ὑπερηφάνεια. Ὁ Θεός θεωρεῖται ἀπ' αὐτόν νά παρευρίσκει ἀοράτως στίς μάχες του, γι' αὐτό καί σ' αὐτόν ἀποδιδόταν ἡ νίκη (Κριτ. 5,4). Ἀκόμη περισσότερο τό χωρίο Ἐξ. 15,3 χαρακτηρίζει μέ ὑπερηφάνεια τόν Γιαχβέ «ἄνδρα πολέμου» (κατά τό Ἑβραϊκό), τό δέ Ἐξ. 7,4 χαρακτηρίζει τόν ἰσραηλιτικό στρατό «στρατό τοῦ Γιαχβέ» (κατά τό Ἑβραϊκό). Ἀκριβῶς δέ λόγω τῆς θεωρουμένης παρουσίας τοῦ Γιαχβέ στίς μάχες καί τό στρατόπεδο ἔπρεπε

21. Ἰπῆρχε καί βιβλίον ἀπωλεσθέν πού περιεῖχε αὐτούς τούς πολέμους καλούμενο «βιβλίον τῶν πολέμων τοῦ Γιαχβέ»· βλ. Ἀριθ. 21,14.

νά είναι καθαρό από κάθε μολυσμό (βλ. Άριθμ. 5,1 έξ.), αλλά και οί πολεμιστές υπεβάλλοντο σέ έξαγνισμό (κατά τό Α΄ Βασ. 14,24 προηγείτο νηστεία) και όλο τό διάστημα του πολέμου απέφευγαν κάθε τι πού θά τους έμόλυνε (βλ. Β΄ Βασ. 11,10 -11).²²

Μετά τήν παραπάνω έξήγηση δέν πρέπει νά νομίζουμε ότι υπάρχει σκανδαλισμός από σχετικές έκφράσεις τής Παλαιάς Διαθήκης, ότι τάχα ό Θεός είναι άρχηγός των πολέμων του Ίσραήλ κατά των άλλων έθνών, γιατί οί έκφράσεις αυτές λέγονται καταχρηστικώς σέ έμπόλεμο περίοδο και άπορρέουν από τήν ιδέα τής υπό του Μωυσέως ανακηρύξεως του Γιαχβέ ως έθνικού Θεού του Ίσραήλ.²³

ε) Έδω, μέ άφορμή τίς αναφερθείσες στήν ένότητά μας αυτή σκανδαλώδεις διηγήσεις τής Παλαιάς Διαθήκης, θέλω νά γράψω κάτι γενικό, πού πρέπει, νομίζω, νά τό έχουμε υπ' όψιν για μία σωστή έρμηνεία και αυτών και άλλων διηγήσεων τής Παλαιάς Διαθήκης: Οί διηγήσεις τής Γενέσεως, αλλά και άλλων ιστορικών βιβλίων τής Παλαιάς Διαθήκης, δέν έχουν συνταχθεί έτσι, ώστε νά είναι δεμένες μεταξύ τους και νά δίνουν μία πλήρη ιστορική εικόνα. Περιγράφουν μέ άπλότητα και διηγηματική χάρη κάποιο περιστατικό, έχουν δική τους εισαγωγή και τέλος, και άν αποσπαστούν από τό κείμενο δέν διαταράσσουν τήν συνάφειά του. Επίσης συμβαίνει όρισμένες διηγήσεις νά φέρονται και διπλές. Όλα αυτά και άλλα ακόμη μās πείθουν ότι πολλές διηγήσεις τής Παλαιάς Διαθήκης είναι στοματικές παραδόσεις, ότι έλέγοντο από τόν λαό, ότι τίς διηγούντο πριν ακόμη καταγραφούν στήν Παλαιά Διαθήκη. Οί Ίσραηλίτες στίς σκηνές τους, στίς πηγές και στά φρέατα ή στά διάφορα ιερά, όπου συγκεντρώνονταν για νά λατρεύσουν τόν Θεό, θά διηγούντο τά κατορθώματα ή τά διάφορα περιστατικά τής ζωής των προγόνων τους. Τίς διηγήσεις αυτές, πού άπετέλεσαν τήν παράδοση του Ίσραηλιτικού λαού, οί ιεροί συγγραφείς τής Παλαιάς Διαθήκης τίς σεβάστηκαν: τίς παρέλαβαν, έτσι όπως ήταν μέ τήν λαϊκή τους άπλότητα, και τίς καταχώρησαν στό ιερό τους κείμενο. Έτσι οί πέντε άπλές διηγήσεις περί του προφήτου Ήλία (Γ΄ Βασ. κεφ. 17-18. 19,1 έξ. κεφ. 17-19. Δ΄ Βασ. 1,2-17. 2,1-12), πού είναι ή μόνη αναφορά περί αυτού, είναι στοματικές παραδόσεις του λαού, γι' αυτό και οί διηγήσεις αυτές όμιλούν για θαύματα και περιστατικά μόνο τής ζωής του προφήτου και δέν μās λέγουν τήν διδασκαλία του, επειδή ό λαός δέν είχε τήν δύναμη νά συγκρατήσει τήν ύψηλή θεολογική διδασκαλία ενός προ-

22. Βλ. Β. Βέλλα, *Θρησκευτικά Προσωπικότητες τής Παλαιάς Διαθήκης*, τόμος Α΄ Αθήναι 1968³, σελ. 69. 70.79.

23. Και ήμεις για τόν ίδιο λόγο κατά τους έθνικούς μας άγώνες για τήν έλευθερία μας ονομάσαμε τήν Παναγία μας «Ίπέρμαχο Στρατηγό».

φήτου. Θά ἐποίκιλλαν δέ οἱ διηγήσεις αὐτές, οἱ στοματικές αὐτές παραδόσεις τοῦ λαοῦ, θά ἐποίκιλλαν κατά τόπους καί φυλές καί ἔτσι τώρα ἐξηγεῖται τό ὅτι αὐτές φέρονται στά κείμενά μας διπλές, ὅπως ἐξηγεῖται καί ἡ ἀπλότητά τους καί ἡ αὐτοτέλειά τους μέ ἰδιαίτερη εἰσαγωγή καί τέλος, γιατί προέρχονται ἀπό τόν ἀπλό λαό καί ἐλέγοντο – ἴσως καί ἐτραγουδοῦντο – ὡς ἰδιαίτερο περιστατικό καί γεγονός. Μέ τήν θεωρία αὐτή περί διηγήσεών τινων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὡς στοματικῶν παραδόσεων, θεωρία πού γίνεται ὀπωσδήποτε δεκτή ἀπό τοὺς παλαιοδιαθηκολόγους, ἡμετέρους καί ξένους, ἐρμηνεύεται ἡ ἐλευθερία τῶν ἐκφράσεων σ' αὐτές τίς διηγήσεις, ἐκφράσεων πού θεωροῦνται ὡς σκανδαλώδεις ἀπό μερικούς, ὅπως καί ἐξηγεῖται καί ἡ ἴδια ἡ ἀναφορά τῶν διηγήσεων αὐτῶν στό κείμενο, ὡς σεβαστῶν παραδόσεων, θεωρουμένων ὁμως ὑπό τό θεολογικό πρῖσμα τῶν ἱερῶν συγγραφέων ἢ συνθετῶν τοῦ ἱεροῦ κειμένου. Γιά τήν σωστή δέ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶναι ἀναγκαιοτάτη ἡ γνώση καί τῶν ἄλλων λαϊκῶν ἐκφράσεων καί ρήσεων πού ἀπαντῶνται σ' αὐτό.²⁴

3. Ἐπειδὴ φαίνεται ὡς βιβλίον ἱστορίας τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ

Ἄλλος σοβαρός λόγος γιά τόν ὁποῖο ἀποκρούεται στίς ἡμέρες μας ἀπό τοὺς Ἕλληνες ἰδιαίτερα ἡ Παλαιά Διαθήκη εἶναι ὅτι αὐτή φαίνεται σάν μία ἱστορία ἑνός λαοῦ, τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ. Καί εἶναι ἀνάξιο, λοιπόν, λέγουν γιά τόν Ἕλληνα, τόν ἀπόγονο ἐνδόξων ἡρωικῶν προγόνων, εἶναι ἀνάξιο, λέγουν, νά θεωρεῖ αὐτός ὡς ἱερό τό κείμενο πού παρουσιάζει τόν Ἰσραήλ ὡς ἐκλεκτό λαό τοῦ Θεοῦ. Καί εἶναι ἀνάξιο, πάλι λέγουν, γιά τόν Ἕλληνα, τόν μαθητή τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, νά ὀνομάζει τοὺς Πατριάρχες Ἀβραάμ, Ἰσαάκ καί Ἰακώβ ὡς «προπάτορές του»! Ἀπό ἐθνικιστικό, δηλαδή, κυρίως λόγο ἀπορρίπτεται ἡ Παλαιά Διαθήκη στίς ἡμέρες μας.

Καί πάλι τό λάθος ἐδῶ, ὅπως στίς προηγούμενες δύο περιπτώσεις, εἶναι θεολογικό. Κατά πρῶτον ἔχουμε νά ποῦμε ὅτι τό πᾶν εἶναι ἡ θέωση, τό νά βροῦμε δηλαδή στήν ζωή μας τόν Θεό καί νά ἐνωθοῦμε μαζί του. Καί ἡ θέωση ὑπερβαίνει τήν φύση καί δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ ἐθνικό σωβινισμό. Ὁ Θεός δέν κάνει γεωγραφία καί ἐπιφαίνεται σέ ὁποιοδήποτε τόν ζητήσει μέ καθαρὴ καρδιά (βλ.

24. Ἐνθυμοῦμαι ὅτι κατά μίαν ἐπισκεψή μου στόν μακαριστό διδάσκαλο Βασίλειο Βέλλα στήν οἰκία του, τοῦ τηλεφώνησε ὁ γνωστός Εὐάγγελος Παπανοῦτσος καί τόν ἐρώτησε τί σημαίνει ἡ φράση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης «τόν οὐροῦντα πρός τοῖχον» (Α' Βασ. 25,22. Δ' Βασ. 9,8). Καί ὁ ἐπιστήμων ἐρμηνευτής ἀπάντησε ἀμέσως: «Ἡ φράσις εἶναι περίφρασις καί δηλοῖ τόν ἄρρενα, διότι μόνον ὁ ἄρρη δύναται νά οὐρῇ ἐπὶ τόν τοῖχον»!

Πράξ. 2,9-21). Ἡ Παναγία ἦταν μία Ἑβραιοπούλα· καί ὅμως γι' Αὐτήν τήν Ἑβραιοπούλα ἐργαζόταν ὅλη ἡ πρό Χριστοῦ ἐποχή, γιά νά γεννηθεῖ δηλαδή ἡ κατάλληλη γυναίκα, πού θά γίνει Μητέρα τοῦ Μεσσίου. Αὐτήν ἐξελέξε ὁ Θεός γιά Μητέρα τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ Του. Τί, λοιπόν; Δέν θά δεχθοῦμε τήν Παναγία μας, ἐπειδή δέν ἦταν Ἑλληνίδα, ἀλλά ἦταν Ἑβραία τήν καταγωγή; Καί ἂν ἦταν Ἑλληνίδα δέν θά ἔπρεπε νά τήν δεχθεῖ ὁ Γάλλος ὀρθόδοξος, ἐπειδή ἦταν Ἑλληνίδα καί ὄχι Γαλλίδα; Καί ὁ ἀπόστολος Παῦλος πάλι ἦταν καί αὐτός Ἑβραῖος. Θά ἀπορρίψουμε, λοιπόν, καί τόν μέγα Ἀπόστολο, ἐπειδή δέν ἦταν Ἑλληνας;²⁵

Κατά δεύτερον ὅμως ἔχουμε νά ποῦμε ὅτι σ' αὐτήν τήν Παλαιά Διαθήκη ὁ Θεός παρουσιάζεται ὡς παγκόσμιος καί προνοῶν ὑπέρ ὅλου τοῦ κόσμου, χωρίς νά ἔχει καμμία ἰδιαιτέρα προτίμηση πρὸς τόν ἐβραϊκό λαό. Ὁ προφήτης Ἀμώς ἀρνεῖται στόν Ἰσραήλ νά νομίζει ὅτι ἔχει κάποιο ἰδιαίτερο προνόμιο ἀπό τόν Θεό, γι' αὐτό καί σ' αὐτήν τήν ἔξοδό του ἀπό τήν Αἴγυπτο, γιά τήν ὁποία τόσο πολύ αὐτός ἐκαυχᾶτο, δέν τῆς δίνει ὁ προφήτης καμμία ἰδιαίτερη σημασία καί τήν θέτει παράλληλη πρὸς τήν ἔξοδο τῶν Φιλισταίων ἀπό τήν Κιαφθῶρ καί τῶν Ἀραμαίων ἀπό τήν Κήρ. Ὁ προφήτης παρουσιάζει τόν Θεό νά λέγει στους Ἰσραηλιτες:

«Δέν μου εἶστε ὡς οἱ Αἰθίοπες σείς, τέκνα τοῦ Ἰσραήλ;
Δέν ἐξήγαγα τόν Ἰσραήλ ἀπό τήν Αἴγυπτο
καί τούς Φιλισταίους ἀπό τήν Κιαφθῶρ
καί τούς Ἀραμαίους ἀπό τήν Κήρ;» (Αμ. 9,7).

25. Ὁ μακαριστός πατήρ Ἰωάννης Ρωμανίδης γράφει τά ἐξῆς σπουδαῖα: «...Τό θεμέλιον τοῦ ἡσυχασμοῦ εἶναι ἡ θέωσις, ἣτις νικᾷ τήν φύσιν καί ποιεῖ κατά χάριν θεοῦ τούς ἀνθρώπους. Αὕτη εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀνωτάτης δυνατῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ κατανοήσεως τῆς θεολογίας, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τήν φύσιν τοῦ λόγου καί τοῦ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου καί μηδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς ἐθνικόν τινα σωβινισμόν. Τό ὅτι τήν πλειοψηφίαν τῶν θεωθέντων κατά τήν ἱστορικὴν πορείαν τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦν ἑλληνόφωνοι Ρωμαῖοι Πατέρες καί Ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας, δέν σημαίνει ὅτι δέν δύνανται καί οἱ ἄλλων γλωσσῶν καί ἐθνικοτήτων πιστοὶ νά γίνουν ἐξ ἴσου θεοφόροι, ἀλλ' ὅμως οὔτε σημαίνει ὅτι δύνανται νά γίνουν ἀνώτεροι θεολογικῶς καί πνευματικῶς. Ασφαλῶς ὑπάρχουν ἀνώτερα ἢ διάφορα στάδια θεώσεως, ὡς ἡ ἔλλαμψις, ἡ θέα καί ἡ διαρκὴς θέα, ἀλλὰ ταῦτα οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς ἐθνικὴν τινα ἰδιοσυγκρασίαν. Οἱ ἀπόστολοι εἰς τό ὅρος Θαβῶρ καί κατά τήν Πεντηκοστήν ἔλαβον τήν θέωσιν εἰς τόν ἀνώτερον δυνατὸν ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ βαθμόν· καί ὁ Μωυσῆς ἐθεώρει τήν δόξαν τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ Σινᾶ τεσσαράκοντα ἡμέρας καί νύκτας. Οὗτοι οὔτε Ἕλληνες, οὔτε Λατῖνοι, ἀλλὰ οὔτε καί Σλαῦοι ἦσαν» (Ρωμαῖοι ἢ Ρωμηοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, τόμος πρῶτος, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 83). Λέγομε, λοιπόν, κατά πρῶτον, ὅτι εἶναι μεγάλο θεολογικὸ λάθος τό νά ἀπορρίπτουμε τήν Παλαιά Διαθήκη ἐπειδὴ διαβάζουμε σ' αὐτήν ἀποκάλυψη Θεοῦ πρὸς τόν Ἰσραηλιτικὸν λαόν καί ὄχι στόν δικόν μας ἑλληνικόν λαόν.

Καί τό προνόμιο τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἰσραήλ δέν σημαίνει ὅτι αὐτός ἔχει ιδιαίτερα ὑπέρ τά ἄλλα ἔθνη δικαιώματα, ἀλλά σημαίνει τήν ιδιαίτερη ὑποχρέωσή του νά τελεῖ τό ἀγαθό· καί ἐπειδή αὐτό δέν γίνεται, γι' αὐτό θά τιμωρηθεῖ καί περισσότερο. Ὁ Θεός λέγει πάλι στούς Ἰσραηλιῖτες:

«Μόνο σᾶς ἐξέλεξα ἀπό ὅλες τίς φυλές τῆς γῆς,
ἀλλά γι' αὐτό θά τιμωρήσω ὅλες τίς ἁμαρτίες σας»

(Ἀμ. 3,2).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἰσραήλ ἔπαθε τήν πλάνη νά ταυτίσει τόν Γιαχβέ μέ τό ἔθνος του, καί πίστευσε ὅτι ὁ Θεός ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τόν Ἰσραήλ ἀδιαφορῶν γιά τά ἄλλα ἔθνη. Αὐτήν τήν πλάνη τήν ἐπολέμησαν σφοδρότατα οἱ προφήτες. Ἀλλά ἐξ ὅλων τῶν γιά τήν παγκοσμιότητα τοῦ Θεοῦ προφητικῶν λόγων πιό ἰσχυρός καί δυνατός εἶναι, νομίζουμε, ἐκείνη ἡ ὠραία διήγηση περί τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ γραμμένη ἀπό ἕναν ἄγνωστο συγγραφέα τῆς προφητικῆς σχολῆς. Στήν διήγησή του αὐτή ὁ συγγραφεύς αὐτός παρουσιάζει τόν Θεό νά ἐνδιαφέρεται γιά τήν σωτηρία καί τῶν πολύ πέραν τῶν Ἰσραηλιτῶν καί ἐθνικῶν ὄντων Νινευιτῶν. Καί μάλιστα ἡ διήγησή του παρουσιάζει καί αὐτόν τόν προφήτη Ἰωνᾶ νά εἶναι δέσμιος τῆς ἀντιλήψεως ὅτι τά ἄλλα ἔθνη, ἐκτός τοῦ Ἰσραήλ, εἶναι βδελυκτά καί ὅτι ὁ Γιαχβέ εἶναι Θεός τοῦ Ἰσραήλ μόνο, γι' αὐτό καί ἀντιλέγει στό θεῖο κέλευσμα καί ἀρνεῖται καί δέν θέλει νά πορευθεῖ στήν Νινευί. Ἀλλά ἡ διήγηση κατακλείεται μέ τό μάθημα ὅτι οἱ ἐθνικοί Νινευῖτες ἦταν καλύτεροι ἀπό τούς Ἰσραηλιῖτες καί ὑπήκουσαν στό κήρυγμα τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ καί ἐσώθησαν. Τόν δέ Μεσσία ἡ Παλαιά Διαθήκη τόν ἐμφανίζει καί αὐτόν ὡς παγκοσμία προσωπικότητα, γι' αὐτό καί τόν παρουσιάζει ὡς προσδοκία ὅλων τῶν ἐθνῶν καί παριστᾷ τόν Ἰδιο τόν Μεσσία νά ἀποτείνεται σέ ὀλόκληρο τόν κόσμο μέχρις αὐτῶν τῶν ἀπωτάτων νήσων (Γεν. 49,10. Ἠσ. 42,4. 49,1).

4. Ἐπειδή ἀγνοοῦν τό ὠραῖο της θεολογικό περιεχόμενο

Δέν θά μπορούσαν νά περιφρονήσουν τήν Παλαιά Διαθήκη οἱ καταφρονητές της, δέν θά τολμοῦσαν νά κάνουν κάτι τέτοιο, ἂν ἐγνώριζαν τό ὠραῖο της καί βαθύ περιεχόμενο, τήν νόστιμη θεολογία της καί τά ὠραῖα της διδάγματα. Γι' αὐτό ὅσοι ὀμιλοῦν περιφρονητικά γιά τήν Παλαιά Διαθήκη προδίδουν τήν ἀγνοιά

τους ως προς τό περιεχόμενό της, προδίδουν ὅτι δέν τήν ἔχουν διαβάσει ἢ ἄν τήν διάβασαν δέν τήν ἐνόησαν. Τέτοια ὑψηλή διδασκαλία, σάν κι αὐτή πού βρίσκουμε στίς ἱερές σελίδες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δέν θά βροῦμε σέ κανένα ἐξωβιβλικό κείμενο, οὔτε, ἐννοεῖται, καί στά κείμενα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Καί αὐτό βεβαίως ἔχει τήν ἐρμηνεία του: Τά κείμενα τῶν φιλοσόφων αὐτῶν εἶναι τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ δημιουργήματα, ἡ δέ διδασκαλία τῶν ἱερῶν συγγραφέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶναι ἀποκάλυψη Θεοῦ, εἶναι τό «Τάδε λέγει Κύριος»! Γιά παράδειγμα, πῶς νά ἐξηγήσουμε διαφορετικά τήν ὑψηλή θεολογία τοῦ τσοπάνου προφήτου Ἀμώς; Ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του δέν μπορούμε νά ἐξηγήσουμε τό φαινόμενο ἕνας Ἑβραῖος βοσκός νά παρουσιάζει τέτοια σοφία, σοφία πού δέν τήν ἔχει ὁ Σωκράτης καί ὁ Πλάτων,²⁶ γιατί ὁ ἴδιος ὁ Ἀμώς ἦταν ἀγράμματος. Ἀπό τό περιβάλλον του πάλι δέν μπορούμε νά ἐρμηνεύσουμε τήν θεολογία τοῦ Ἀμώς, γιατί σέ κανένα ἐξω ἀπό τό Ἰσραήλ κείμενο τῆς τότε ἐποχῆς (8ος αἰών) δέν συναντοῦμε τέτοια διδασκαλία. Κατ' ἀνάγκη θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ σοφία τοῦ προφήτου εἶναι ἀποκάλυψη Θεοῦ.²⁷

26. Μία λεπτή παρατήρηση: Ὁ Κύριός μας Ἰησοῦς Χριστός ἔλαβε τόν Νόμο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί τόν συμπλήρωσε στήν ἐπί τοῦ Ὄρους ὁμιλία του, λέγοντας: «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις...», «Ἐγώ δέ λέγω ὑμῖν...». Καί ἔγινε αὐτό ἐπειδή «ταιριάζει» ἡ Παλαιά Διαθήκη μέ τήν Καινή, ἀφοῦ ἔχουν τόν ἴδιο νομοθέτη. Θά μπορούσε ὁ Χριστός νά πάρει τά βιβλία τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καί νά κάνει τό ἴδιο συμπληρώνοντάς τα; Ὁχι, ἀσφαλῶς γιά τό ἀταίριαστο! Ἡ παρατήρηση αὐτή εἶναι τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου: «Καί ὁ Χριστός δέ, εἰ πονηρά τις ἦν καί ἀλλοτρία (ἡ Παλαιά Διαθήκη, ὅπως ἔλεγαν οἱ κατήγοροί της) οὐκ ἄν αὐτήν ἐπλήρωσεν ἐλθὼν ἅπασαν... ὥστε δεῖξαι συγγενῆ ταύτην οὔσαν τῇ Καινῇ· τίνος ἕνεκεν οὐχί καί τῶν Ἑλλήνων ἐπλήρου νόμιμά τε καί ἔθη;» (Εἰς τό κατά Ματθαῖον, Ὁμιλία ΙΣΤ'δ. MPG 57,244). Περὶ τοῦ ἀνεπαρκούς τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καί περὶ τοῦ ὅτι δέν δύναται κἄν νά συγκριθεῖ πρὸς τό ὕψος τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, βλ. πατερικῆς περικοπῆς εἰς ἀρχιμ. Ἐπιφανίου Θεοδώρου, Ἄρθρα, μελέται-ἐπιστολαί, τόμ. Α', σέλ. 11-83.

27. Τό δυνατό αὐτό ἐπιχείρημα περὶ τῆς ἐκ θείας ἀποκαλύψεως διδασκαλίας τοῦ ποιμένου προφήτου Ἀμώς εἶναι τοῦ Διδασκάλου Βασιλείου Βέλλα. Παραθέτω τήν σχετική του περικοπή ὡς ὠραία αὐτός τήν ἐκφράζει: «Ἄλλ' ἡ ἐκπληξίς μας ἀποβαίνει ἔτι μεγαλυτέρα εὐθύς ὡς ἐπιχειρήσωμεν νά κατατάξωμεν τόν Ἀμώς εἰς τό ἱστορικόν πλαίσιον τῆς ἐποχῆς του. Πανταχοῦ τῆς τότε Ἀνατολῆς θά εὔρωμεν θρησκείας οὐ μόνον ὑπὸ εἰδεχθεστάτας πολυθεϊστικῆς μορφῆς ἀλλά καί ἐστερημένας πάσης δυνάμεως, συναπολεσθείσας δέ μετὰ τῶν λαῶν, μεθ' ὧν ἦσαν συνδεδεμένοι. Τό πνευματικόν ἀφ' ἑτέρου περιβάλλον τῆς τότε ἐποχῆς ἦτο ἀνίκανον νά ἐκκολάψῃ ὑψηλὰς πνευματικῆς ἰδέας. Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι ὁ Ἀμώς πολλά ἤντησε ἐκ τῆς Μωσαϊκῆς καί προφητικῆς παραδόσεως, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς δέν ἐξηγοῦνται πάντα, διότι πολλά σπουδαῖα νέα σημεῖα ἀναφαίνονται. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀμώς διαπερᾷ τά πνευματικά ὄρια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, προτρέχουσα ἐν τῇ ἱστορίᾳ αἰῶνας ὀλοκλήρους. Ἄλλ' ἐάν ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δέν δυνάμεθα νά ἐξηγήσωμεν τήν διδασκαλίαν τοῦ Ἀμώς, πολύ ὀλιγώτερον δυνάμεθα νά κατανοήσωμεν αὐτήν ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἀμώς. Τό ὕψος, τήν δύναμιν καί τήν καθαρότητα αὐτῆς δέν δύναται νά βαστάσουν οἱ ὧμοι ἐνός ἀπλοῦ ποιμένου τῆς ἀπομεμακρυσμένης Θεοῦ, οὔτε νά διατυπώσουν ποιμενικά χεῖλη. Δυνάμεθα ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς μας τραπέζης ὅσον θέλομεν ἀσπτηρότερον νά ἐφαρμόζωμεν τὰς

Θά μᾶς ἔφερε πολύ μακριά ὁ λόγος, ἂν θά θέλαμε νά μιλήσουμε ἐδῶ, ἔστω καί μέ πολλή γενικότητα, γιά τήν γλυκειά καί ὑψηλή θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πού ἀγνοοῦν οἱ καταφρονητές της· ἂν παρουσιάζαμε μόνο ἀπό τήν θεολογία της τήν περί προόδου τῆς ἀμαρτίας διδασκαλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου στό καταφρονούμενο αὐτό ἱερώτατο βιβλίον φαίνεται τό σωτηριολογικό σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιά τήν σωτηρία ὄχι τοῦ Ἰσραήλ μόνο, ἀλλά ὅλου τοῦ κόσμου, γιά νά νοήσουμε ἐκεῖνον τόν φοβερό λόγο τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «Συνέκλεισε ὁ Θεός τούς πάντας εἰς ἀπειθείαν, ἵνα τούς πάντας ἐλεήσῃ» (Ρωμ. 11,32).²⁸

Γενικῶς ἀναφερόμενοι στό περιεχόμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης λέγομε ὅτι ἔχει αὐτά τά τρία: α) Τό ἐκπληρούμενον. Εἶναι οἱ τύποι της καί οἱ προφητεῖες της περί τοῦ Μεσσίου πού ἐκπληρώθηκαν στό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μέ τήν σάρκωσή του στόν κόσμον. β) Τό συμπληρούμενον. Εἶναι ἡ περί πίστεως καί ἠθικῆς διδασκαλία της, τήν ὁποῖαν ὁ Χριστός ὄχι μόνον δέν κατήργησε, ἀλλά «καί σφόδρα ἐπέτεινε», (Χρυσόστομος)²⁹ δηλαδή συνεπλήρωσε. γ) Τό καταργούμενον. Εἶναι οἱ αὐστηρές τελετουργικές διατάξεις τοῦ Νόμου, οἱ ὁποῖες δόθηκαν εἰδικά γιά τόν Ἰουδαϊκό λαό γιά τήν σκληρότητά του καί παχυλότητά του, ὅπως εἶπαμε, γιά τίς ὁποῖες ὅμως πρέπει νά ἐπαινέσουμε τήν Παλαιά Διαθήκη, γιατί «τούς (Ἑβραίους) πρός τσαύτην κατενεχθέντας κακίαν ἠδυνήθη διά τῆς οἰκείας σφοδρότητος ἀπαλλάξαι τῆς πονηρίας, μαλάξαι τε καί ποιῆσαι καταπειθεῖς τῇ χάριτι καί πρός τήν τῆς Καινῆς ὁδηγήσαι φιλοσοφίαν» (Χρυσόστομος, MPG. 51,287).

Θέλοντας ἐν κατακλειδί νά παρουσιάσω κάτι μόνο ἀπό τήν ὑψηλή διδασκαλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, σάν ὀρεκτικό πρός μελέτη της, προτίμησα τήν περικοπή Μιχ. 6,6-8. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τοῦ προφήτου Μιχαίου (8ος αἰών) ἀναζητοῦσαν μέν τόν Θεό, ἀλλά δέν εἶχαν σωστή ἔννοια Θεοῦ. Καί ἐνόμιζαν ὅτι ὁ Θεός

ἱστορικές μεθόδους, μέχρι τῶν ἐλαχιστοτέρων ν' ἀναλύωμεν τήν ἐποχὴν ἐκείνην καί νά προσπαθῶμεν νά ἐννοήσωμεν τήν διδασκαλίαν τοῦ προφήτου ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ χωρίου, εἰς ὃν ἀνετράφη ὁ Ἀμώς, πρός τόν πολιτισμόν τῶν πόλεων, ὃν βραδύτερον εἶδεν ὁ προφήτης. Δέν θά δυνηθῶμεν ὅμως τά πάντα οὕτω νά κατανοήσωμεν ἀλλά θά στραφῶμεν ἀναγκαίως πρός τήν φωνήν ἐκείνην τοῦ προφήτου "τάδε λέγει ὁ Γιαχβέ", ἥτις καί παρέχει τήν λύσιν τοῦ προβλήματος» (Θρησκευτικαί Προσωπικότητες τῆς Π.Δ.³, σελ. 169.170).

28. Γιά τήν περί «προόδου τῆς ἀμαρτίας» ἀντίληψη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἰσχυρό κεφάλαιο στήν θεολογία της, σχετιζόμενο μέ τήν περί ἱστορίας διδασκαλία της, ἐγράψαμε στόν μέλλοντα νά κυκλοφορήσει ὑπό τῆς Μητροπόλεως Φλωρίνης, προνοία τοῦ Μητροπολίτου αὐτῆς κ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ, τιμητικό τόμο πρός τόν Γέροντα πρῶην Μητροπολίτη Φλωρίνης π. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΝ, στήν μελέτη μας «Οἱ προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἡ διδασκαλία τους».

29. Εἰς τό κατά Ματθαῖον ὁμιλία ΛΘ', εἰς Ἄπαντα Ἁγίων Πατέρων, τόμ. 66, σελ. 267.

εὐαρεστεῖται μέ παχυλές θυσίες κριῶν καί μόσχων καί μέ προσφορές ἐλαίου ἢ – τό ἀκόμη πολύ χειρότερο – γιά τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τους ἐνόμιζαν ὅτι πρέπει νά θυσιάσουν τό πρωτότοκο παιδί τους. Καί ἐρωτοῦν, λοιπόν, τόν προφήτη Μιχαία:

6,6 Μέ τί πρέπει νά παρουσιασθῶ στόν Γιαχβέ,
νά προσκυνήσω τόν ὕψιστο Θεό;
Πρέπει νά παρουσιασθῶ μέ ὀλοκαυτώματα,
μέ ἐνιαύσιους μόσχους;

7 Εὐαρεστεῖται ὁ Θεός σέ χιλιάδες κριῶν
καί σέ μυριάδες ποταμούς ἐλαίου;
Πρέπει νά προσφέρω τόν πρωτότοκό μου γιά τήν ἁμαρτία μου,
τό γέννημα τοῦ σώματός μου γιά τήν ἀνομία τῆς ψυχῆς μου;

Στά ἐναγώνια αὐτά ἐρωτήματα τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του, γιά τό πῶς ὁ ἄνθρωπος θά βρεῖ τόν Θεό καί θά τόν εὐαρεστήσει, ὁ προφήτης Μιχαίας ἀπαντᾷ:

8 Σοῦ ἀναγγέλθηκε, ἄνθρωπε, τί εἶναι καλό
καί τί ὁ Γιαχβέ ζητάει ἀπό σένα.
Τίποτε ἄλλο, παρά δικαιοσύνη καί ἀγάπη νά ἐξασκεῖς
καί νά πορεύεσαι ταπεινόφρονα πρός τόν Θεό σου!

Ἡ ἀπάντηση αὐτή τοῦ προφήτου Μιχαία εἶναι ὕψος! Εἶναι ἡ οὐσία τῆς θρησκείας! Θρησκεία, κατά τόν ἀθάνατο αὐτό στίχο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τόν Μιχ. 6,8, εἶναι αὐτά τά τρία: α) Νά εἴμαστε δίκαιοι πρός ὅλους τοὺς ἀνθρώπους· β) νά ἀγαπᾶμε ὅλους· καί γ) νά φερόμαστε μέ εὐλάβεια ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ μας.

Ἄς προσέξουμε ὅτι ὁ προφήτης στήν ἀπάντησή του εἶπε τό: «Σοῦ ἀναγγέλθηκε, ἄνθρωπε, τί εἶναι καλό καί τί ὁ Γιαχβέ ζητάει ἀπό σένα». Πραγματικά αὐτά τά τρία πού λέγει ἐδῶ ὁ προφήτης στόν ἐρωτῶντα αὐτόν λαό, τοῦ τά εἶχαν πεῖ καί οἱ προηγούμενοι ἀπό αὐτόν προφήτες, γι' αὐτό ὁ προφήτης μας λέγει «σοῦ ἀναγγέλθηκε, ἄνθρωπε». Πρὶν ἀπό τόν προφήτη Μιχαία προφήτες μέ γραπτά κείμενα ἦταν ὁ προφήτης Ἀμώς πρῶτα, ὁ ὁποῖος ἐτόνισε πολύ τήν δικαιοσύνη (βλ. Ἀμ. 2,6 ἐξ. 5,11· 4,1 ἐξ. 3,10· 5,7.10.12.15 κ.ἄ.). ἔπειτα ἔχουμε τόν προφήτη Ὡσηέ, πού ἐκήρυξε τόν Θεό ὡς ἀγάπη καί παρουσιάζει τόν Θεό νά λέγει ἐκεῖνον τόν ἀθάνατο λόγο στοὺς τυφλοὺς Ἰσραηλιτες τῆς ἐποχῆς του, πού ζητοῦσαν καί αὐτοί νά βροῦν Τόν Θεό μέ παχυλές θυσίες: «Ἀγάπη θέλω καί ὄχι

θυσίες, γνώση Θεοῦ καί ὄχι ὀλοκαυτώματα» (Ψσ. 6,6)· καί μετά τόν Ὡσηέ ἔχουμε χρονολογικῶς τόν προφήτη Ἡσαΐα, ὁ ὁποῖος κήρυξε τόν Θεό ὡς «καδῶς», δηλαδή, ὡς «ἅγιον», μέ τήν ἔννοια τοῦ παντοκράτορος, ἔναντι τοῦ Ὁποίου ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά αἰσθάνεται δέος, ταπεινώση καί εὐλάβεια καί νά ὑπακούει στό θέλημά Του (Ψσ. 6,3.5. 2,10. 8,11 ἔξ. 30,15. κ.ἄ.). Ὁ προφήτης Μιχαίας ἀποδεικνύεται ἕνας καλός μαθητής τῶν προηγουμένων τριῶν διδασκάλων του προφητῶν καί σέ ἕνα λόγο του συνάπτει τήν οὐσιαστική τους διδασκαλία γράφοντας τόν ὑπέροχο πράγματι 6,8 στίχο τοῦ βιβλίου του. Ἀλλά, τελειώνοντας τόν πενιχρό μας ἐδῶ λόγο περί τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἄς ἀκούσουμε τόν μακαριστό Διδάσκαλό μας Βασίλειο Βέλλα σχολιάζοντα τόν στίχο μας Μιχ. 6,8, τόν λόγο τοῦ προφήτου ὅτι τήν θρησκεία τήν ἀποτελοῦν τά τρία αὐτά: Δικαιοσύνη, ἀγάπη καί εὐλάβεια πρὸς τόν Θεό:

«Βεβαίως νέον τι τά τρία ταῦτα σημεῖα δέν ἀποτελοῦν. Ὁ ἴδιος δέ ὁ προφήτης διά τῆς φράσεως “σοῦ ἀνηγγέλθη”, ἀναφερομένης εἰς τόν προηγούμενον χρόνον καί προφανῶς εἰς τήν διδασκαλίαν τῶν προηγηθέντων προφητῶν, ὑποδηλοῖ ὅτι δέν διατυποῖ νέον τι. Τό πρωτότυπον ὅμως, τό νέον, ἔγκειται ἐν τῇ συνενώσει τῶν τριῶν τούτων σημείων. Ἀπό τῆς ἀπόψεως μόνον ταύτης δύναται νά θεωρηθῇ ὁ Μιχαίας ὡς ὁ μεγαλύτερος τῶν προφητῶν τοῦ Ἡ΄ αἰῶνος, διότι συνενοῖ καί συγκεντροῖ τήν διδασκαλίαν πάντων τῶν προηγηθέντων προφητῶν. Ὁ στίχος οὗτος ἀποτελεῖ πράγματι τήν ἀνωτάτην βαθμίδα τῆς προφητικῆς διδασκαλίας τοῦ Ἡ΄ αἰῶνος. Διατυποῦται σαφῶς ἐνταῦθα θρησκεία καθαρῶς πνευματική, θεμελιουμένη ἐπί ἀσαλεύτων βάσεων. Ἐδῶ πράγματι ἀναπνέει κανεῖς ἐν τῷ μέσῳ τῆς ζοφεράς καί ἀποπνικτικῆς πνευματικῆς καί θρησκευτικῆς ἀτμοσφαιράς σύμπαντος τοῦ περιοίκου πρὸς τόν Ἰσραήλ ἀρχαίου τότε κόσμου τόν ζεῖδωρον τῆς ἀληθοῦς θρησκείας ἀέρα καί ἀπό τῶν ὑπερυψήλων τούτων προφητικῶν κορυφῶν διαβλέπει εἰς τόν καθαρὸν πλέον οὐρανόν τήν πρὸς τόν ἀληθῆ Θεόν ὁδόν. Μάτην εἰς τὰς διαφορούς θρησκείας καί τὰς θρησκευτικὰς φιλολογίας τῆς τότε ἐποχῆς ἀναζητοῦμεν ἔστω καί πενιχρόν τι παράλληλον χωρίον πρὸς τόν στίχον τοῦτον τοῦ Μιχαίου. Ὁ στίχος οὗτος παραμένει ὡς μοναδικός καί παραμένει πάντοτε μέ ἀναλλοίωτον κάλλος, μέ ἀκατάβλητον δύναμιν, μέ κῦρος ἀπρόσβλητον» (Θρησκευτικαὶ Προσωπικότητες τῆς Π.Δ.³, σελ. 325.326).

Ὡς συμπέρασμα τῆς παρούσης ταπεινῆς μελέτης μας εἶναι αὐτός ὁ λόγος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Τό γάρ αὐτό Πνεῦμα καί τά ἐν τῇ Παλαιᾷ καί τά ἐν τῇ Καινῇ πάντα ὠκονόμει, εἰ καί διαφόρως. Διά τοῦτο καί Παῦλος ἔλεγεν· “Ἐχοντες τό αὐτό Πνεῦμα τῆς πίστεως”» (MPG. 51,287).